

BUHÂRÎ'NİN EHL-İ BİD'AT RÂVİLERİ İLE İLGİLİ METODU*

Halil İbrahim Turhan | Mustafa Taş

RTEÜ İlahiyat Fakültesi | RTEÜ İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr., Hadis | Arş.Gör, Hadis

Öz: Buhârî (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-kebir*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *ed-Du'afâu's-sagîr* adlı eserleri ile ricâl ve cerh-ta'dîl ilimlerinde mühim bir yer edinmiş ve bu ilimlerde otorite kabul edilmiştir. Bu nedenle Buhârî'nin cerh-ta'dîl metodunu tespitine onun Ehl-i bid'at râvileri ile ilgili tavrını ortaya koymak önem arz etmektedir. Buhârî ricâl ile ilgili tasnif ettiği mezkûr eserlerinde Ehl-i bid'at râvilerini değerlendirmiş ve belirlediği kriterlerle değerlendirdiği söz konusu bu râvilerin bir kısmından rivayet etmiş bir kısmından ise rivayet etmemiştir. Bu çalışmada Buhârî'nin Ehl-i bid'at râvileri hakkındaki metodu incelenirken hicri ikinci asır ricâl tenkidinde otorite olarak kabul edilen münekkitlerin Ehl-i bid'at olarak değerlendirdikleri râvilere karşı Buhârî'nin metodu karşılaştırmalı bir yöntemle incelenmiş ve bu râvilerin *el-Câmi'u's-sahîh*'te yer alıp almadığı tetkik edilmiştir.

Anahtar Kelime: Buhârî, Cerh-Ta'dîl, Ehl-i bid'at, Metot

The Method of Bukhari About Narrators of Ahlul Bi'dah

Abstract: Imam Bukhari acquired an important place in rijdl and rebuttal-amendment sciences with his works called at-Tarikh al-Kabir, at-Tarikh al-Awsat and ad-Du'afa al-Saghir and he was approved as an authority in these sciences. Therefore, for determining his rebuttal-amendment method, it is important to reveal his attitudes about narrators of Ahlul Bi'dah. In the aforementioned works which Bukhari clasified about rijdl, he evaluated the narrators of Ahlul Bi'dah and he related from some of these narrators whom he evaluated based on some criterias he determined, but also he didn't related from some of them. In this work, while examining Bukhari's method about the narrators of Ahlul Bi'dah, Bukhari's method is examined by a comparative method against the narrators who were evaluated as Ahlul Bi'dah by critics considered as authority in second century of hijra and it is explored whether these narrators are stated in Al Camius Sahih or not.

Keywords: Bukhari, al-Jarh al-Ta'dîl, Ahlul Bi'dah, Method

منهج البخاري في الرواة لأهل البدع

ملخص: البخاري هو مكانة هامة في علم الرجال والجرح و التعديل للكتبة التاريخ الكبير التاريخ الأوسط و الضعفاء

* Bu makale hazırlamakta olduğumuz *Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu* isimli doktora tezimizden özetlenerek çıkarılmıştır.

الصغير قبلت البخاري حجة في هذا العلم لهذا السبب مهم الكشف المنهج البخاري في الرواة لأهل البدع البخاري تقييم في الرواة لأهل البدع في مصنفاته الرجال المذكور و يروي بعض الرواة لتعيين مقياسه ولا يروي بعضهم في هذا العمل عندما دقق منهج الإمام البخاري في الرواة لأهل البدع درس بالمنهج مقارن بتقييم العلماء الجرح والتعديل العصر الثاني في الرواة لأهل البدع و تدقيق هل يوجد هذه الرواة في الجامع الصحيح أم لا.
كلمات مفتاحية: البخاري, الجرح والتعديل, أهل البدعة, منهج

a. Ehl-i Bid'atten Hadis Rivayeti

Bid'at, dinden olmadığı halde sonradan ortaya çıkan dinî inanç ve uygulama anlamına gelmektedir.¹ Ehl-i bid'at ise akli esas alıp nasları te'vil etmek suretiyle Hz. Peygamber'den sonra sünnete aykırı bazı inanç ve davranışları benimseyenler şeklinde tarif edilmiştir.²

Hz. Osman'ın (ö. 35/656) halifelîği döneminden itibaren başlayıp İslam toplumunda büyük parçalanmalara ve birbirine zıt siyasî fırkaların ortaya çıkmasına sebep olan bazı fitneler zuhur etmişti. Ortaya çıkan mezheplerden her biri kendi görüşlerinin Kur'an'a, sünnete uygunluk gösterdiğini, muhaliflerinin ise sonradan zuhur eden bid'at grupları olduğunu savunmuştur. Ehl-i sünnet âlimlerine göre ise Cehmiyye, Havâric, Mürctie, Şiâ, Kaderiyye ve Mu'tezile gibi fırkalar Ehl-i bid'at olarak kabul edilmiştir.³

¹ Arapça'da "icat etmek, örneği olmaksızın yapıp ortaya koymak, inşa etmek" anlamlarına gelen "بَدَعَ" kökünden türeyen bid'at "daha önce benzeri bulunmayıp sonradan ortaya çıkan (muhtes) şey" anlamına gelir. bk. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir er-Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, Beyrut: Dâru'l-ma'rifet, 2014/1435, s. 55; İbn Manzûr, *Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfriki, Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru-sadr, ts., VIII, 6; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdülkerim el-Azbâvî, Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî, 1965/1385, XX, 309-311; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-vasîf*, İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ts., s. 43. Bid'atin hangi manalarda kullanıldığı hakkında bk. Rahmi Yaran, "Bid'at", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 129; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV., 1992, s. 39.

² Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Bid'at", *DİA*, İstanbul 1994, X, 501; Yaran, "Bid'at", VI,131; Ahmed Demirci, "Bidatçılık", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Kayseri 1988, ss. 71-85.

³ İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdillâh b. Müslim, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Asfar, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1999/1419, s. 47-60; Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Osman, Kahire: Mektebetu İbn Sinâ, ts., s. 31; Yavuz, "Ehl-i Bid'at", X, 501-502; Yaran,

Râvinin bid'at sahibi olması rivayetini etkileyen kusurlardan biridir. Bid'at ile cerh edilme, cerh sebeplerinin en tehlikelisi olarak kabul edilmiştir. Çünkü bid'at, sahibini ya küfre ya da fiska götürür.⁴ Bundan dolayı bid'at ile suçlanmak ağır bir ithamdır. Cerh-ta'dil âlimleri bu nedenle bir râvinin bid'at ehli olup olmaması noktasında dikkatli davranmışlardır.⁵

Küfrü gerektiren bid'at sahibinin rivayeti, ulema tarafından kabul edilmemiştir. Bid'atle tekfir olunmayan mübtedî'nin rivayetinin kabulü konusunda ise ihtilaf edilmiştir. İbn Sîrîn (ö. 110/728) ve Humeydî (ö. 219/834) gibi âlimler bid'atıyla fiska düştüğü için mutlak olarak rivayetinin reddolunacağını söylemişlerdir. Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Şâfiî (ö. 204/820) ve Ali b. el-Medîni'ye (ö. 234/848) göre mezhebini ya da mezhep ehlini desteklemek için yalan söylemeyi helal görmedikçe mübtedî'nin - ister dâî (propagandist) olsun isterse olmasın- rivayeti kabul edilir. Cumhura göre dâî kişilerin rivayeti kabul olunmaz, dâî olmayanların rivayeti kabul edilir. Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), İbn Mehdî (ö. 198/813), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahya b. Maîn (ö. 233/848) bir rivayete göre İmâm Mâlik (ö. 179/795) bu görüştedir.⁶ İbn Hibbân da (ö. 354/965) "Bid'atine davet eden bid'atçının rivayetiyle ihticâc bütün imamlarımıza göre kesinlikle caiz değildir. Ben bu konuda ihtilaf

"Bid'at", VI, 131.

⁴ İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Hedyu's-Sâri Mukaddîmetu Fethi'l-Bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dîmeşk: Dâru'l-feyhâ, 2000/1421, s. 549; Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Yeni Usul-i Hadis*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, çev. İbrahim Canan, İzmir: Silm Matbaası, 1982, s. 215.

⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-vataniyye, 2001/1422, s. 126-127; Kerime Südânî, *Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fî'r-rivayeti anî'l-mübtedî'âti min hîlali'l-Cami's-sahîh*, Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1425/2004, s. 11.

⁶ Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Medine ts., s. 120-124; Etbâü't-tâbiin dönemi münekkitlerinin bu konudaki metodu hakkında detaylı bilgi için bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul: İFAV., 2015, ss. 115-459.

olduğunu bilmiyorum.” demiştir.⁷

İbn Hacer (ö. 852/1449), bir bid‘atle tekfir olunan herkesin rivayetlerinin reddolunamayacağı şeklindeki görüşün isabetli olduğunu belirtmiştir. Çünkü her mezheb, muhalifinin mübtedi‘ olduğu iddiasında bulunur, onu tekfir eder. Öyle ki bu itham mutlak kabul edilirse tekfir edilmemiş kimse kalmaz.⁸

b. Buhârî’nin Ehl-i Bid‘at Râvileri İle İlgili Metodu

Hadis imamlarından bir kısmı, kâfir olmayan bir bid‘atçının rivayetlerinin makbul olması için ileri sürülen bütün şartları ve sınırlandırmaları gereksiz görerek, sadece üzerinde ittifak edilen adâlet şartlarını taşımalarını yeterli görmüşlerdir. Bu şartı taşımayanların rivayetlerini reddetmişlerdir. Bid‘at küfre götürücü olmadığı, râvi İslam sınırları içerisinde kaldığı, sıdk, itkân, verâ ve takva ile ma‘rûf olduğu sürece kendisinden hadis alınır. Buhârî, Müslim ve diğer bazı muhaddisler bu görüştedirler.⁹ Bu hadis imamlarının aranan diğer ehliyetlere sahip olan bid‘atçı râvilerden hadis almalarının sebebinin, sadece onların rivayet ettiği merviyatın tamamen zayi olmamasını temin etmek ve onları muhtelif gruplara ayırarak ümmetin birliğini bozan aşırı taassubu önlemek olduğu ifade edilmiştir.¹⁰

⁷ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu’s-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, Dâiretu’l-me‘arifi’l-Osmâniyye, 1973/1393, VI, 140; İbnü’s-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûri, *Mukaddîmetu İbnü’s-Salâh*, thk. Nüreddin Itr, Dimeşk: Dâru’l-fikr, 2012/1433, s. 114-115; Müyesser Receb Muhammed ed-Dâ‘ür, *Şuyûhu’l-Buhârî el-mütetekellem fi’l-Câmi‘i’s-sahîh dirâseten nakdiyyeten tahliliyyeten*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi‘atu’l-Ürdüniyye, 2010, s. 16.

⁸ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 127; a.mlf., *Hedyu’s-sârî*, s. 549.

⁹ Abdüssettâr Abdülhamid el-Kudsi, “Râvinin Adâleti Problemi Açısından Ehl-i Bid‘atın Rivayetleri”, *Hadis Araştırmaları*, çev. Salahattin Polat, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, s. 92; Ebû Bekr Kâfi, *Menhecu’l-İmâmi’l-Buhârî fi tashîhi’l-ehâdisi ve ta’lîhi min hilâli’l-Câmi‘i’s-sahîh*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000/1421, s. 105; Nafiz Hüseyin Hammâd, “Ruvâtu’s-sahihayn el-müttehimüne bi’l-vad‘ dirâseten-tevsikiyyeten”, *Mecelletu’s-sırât*, yıl 13, S. 22, 1432/2011, s. 31; Abdusselâm Mübârekpûri, *Sîretü’l-İmâmi’l-Buhârî*, Arapçaya çev. Abdul‘alim b. Abdul‘azîm el-Bestevî, Mekke: Dâru’l-alemi’l-fevâid, 1422, I, 136.

¹⁰ M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler*, Ankara: DİB. Yayınları, ts., s. 115. Ayrıca

Buhârî'nin bazı râvilerinin Ehl-i bid'at olmakla tenkit edildikleri bilinmektedir. Geçmişten günümüze bu tenkitler ile ilgili çeşitli çalışmalar da yapılmıştır.¹¹ Yakın zamanda Süleyman Doğanay tarafından kaleme alınan "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Râvileri"¹² adlı makalede bazı münekkitler tarafından tenkit edilen Buhârî'nin râvileri zikredilmiştir. Daha sonra tenkit edilen râvilerle ilgili Buhârî'nin *et-Târihu'l-Kebîr* gibi ricâl eserlerindeki değerlendirmeleri bir tablo halinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Doğanay, çalışmasında Buhârî'den ziyade diğer münekkitlerin bu şekildeki tenkitlerine karşı onun ricâl eserlerindeki değerlendirmelerini araştırmıştır. Şunu ifade etmek gerekir ki günümüzde yapılan bazı araştırmalarda Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen râviler hakkında münekkitler arasında bir birlik bulunmamaktadır.¹³ Bizim çalışmamızda ise *et-Târihu'l-kebir*, *et-Târihu'l-evsat* ve *ed-Duafâu's-sağîr*'de Buhârî'nin bid'at ehli olmakla tespit ettiği râviler ile bu râviler hakkında diğer münekkitlerin değerlendirmeleri incelenmiş ve son olarak *el-Câmi'u's-Sahîh*'te söz konusu râviden Buhârî'nin rivayet edip etmediği araştırılmıştır. Her iki çalışma arasında bu şekilde bir farklılık bulunmaktadır.

bk. Muhammed Ali Kâsım el-Umerî, "Buhârî'nin Cerh ve Ta'dîl Hakkındaki Metodu", çev. Necati Avcı, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, Kayseri 1987, ss. 171-174.

¹¹ bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyu's-Sâri Mukaddimetu Fethi'l-Bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dîmeşk: Dâru'l-feyhâ, 2000/1421; Mehmet Saîd Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Yayına haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 15-44; Mücteba Uğur, "Cerh ve Ta'dîl Yönünden Buhârî Râvileri", *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, 18-20 Haziran 1987, Kayseri 1996, ss. 75-79; Salahattin Polat, "Buhârî'nin Sahîh'ine Yapılan Tenkitler", *Uluslararası Sempozyum*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1996, ss. 85-87; Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE., İzmir 1995. Bu tenkitlerin değerlendirilmesiyle ilgili olarak bk. M. Yaşar Kandemir, "Sahîhayn'a Yöneltilen Tenkitlerin Değeri", *Sünnetin Dindeki Yeri*, Ensar Neşriyat, 1995, s. 335-376.

¹² Süleyman Doğanay, "Bid'atçılıkla Tenkit Edilen Buhârî Râvileri", *Bilimname*, XXVIII, 2015/1, ss. 27-54.

¹³ bk. Mustafa Öztürk, "Kaderi Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, c. 12, S. 23, ss. 77-112; bk. Muhammed Enes Topgöl, *Hadis Râvilerinde Şîlik Eğilimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul 2010.

Genel itibariyle bid'at ehlinden hadis rivayeti konusundaki tavrı yukarıda zikredilen Buhârî'nin bütün Ehl-i bid'at ravilerini aynı yaklaşımla değerlendirip değerlendirmedini tespit etmek amacıyla Mürcüî, Kaderî, Hâricî, Mu'tezilî ve Şii râviler ayrı ayrı tetkik edilecektir. Ayrıca Buhârî'nin bid'at ehli olmakla itham edilen bazı râvilerden nasıl rivayet ettiği ya da niçin rivayet etmediği konusu incelenecektir.

1. Mürcüî Râviler

Mürcie,¹⁴ siyasî ve itikadî bir fırka olarak Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakıp, manevi sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyen topluluklara verilen ortak bir isimdir.¹⁵

Mürcie, I/VII. asır İslam toplumunda yaşanan gelişmeler doğrultusunda ortaya çıkan¹⁶ ve hadisçilerin "Ehl-i bid'at" kapsamında değerlendirdiği fırkalardan biridir ve savunduğu düşüncelerle aynı ortamı paylaştığı Hâricîler, Mu'tezile ve Şia gibi diğer bütün fırkalarla fikrî bir mücadele içinde olmuştur. Diğer taraftan hadis âlimleri de, özellikle hadis ile ilgili bazı

¹⁴ "Ertelemek, sonraya bırakmak" anlamına gelen ircâ veya "beklenti içinde olmak, ümit etmek" manasındaki recâ kökünden geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüşse de kelimenin aslı harflerinin sonuncusu hemze olan ircâ'dan türemiş olduğu fikri tercih edilmektedir. bk. Râzî, *Muhtâr*, s. 218; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 83; XIV, 309; Zebîdî, *Tâc*, I, 240; XXXVIII, 127-128. "İrcâ" ve "Mürcie", kişilerin sahip oldukları kültür, içinde yaşadıkları ortam, benimsedikleri itikadî düşünce gibi amillere bağlı olarak birbirlerinden farklı şekilde tarif ettikleri terimlerdir. Bu tarifler için bk. Hüseyin Kahraman, *Hadis İliminde İrcâ ve Mürcüî Râviler*, Bursa: Emin Yayınları, 2011, s. 41 vd. krş. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 38.

¹⁵ bk. Eş'arî, *Makâlât*, I, 213; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 646; Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. İrfân el-Aşşâ, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1993/1414, s. 217; Sönmez Kutlu, "Mürcie", *DİA.*, İstanbul 2006, XXXII, 41.

¹⁶ Mürcie'nin ortaya çıkışında etkili olan sebeplerin başında Hâricî zihniyeti, Emevî-Hâşimî çekişmesi, Emevîlerin politik ve ekonomik siyaseti, kentleşme sürecinin doğurduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal problemler yer almaktadır. Bu sebeplerle ilgili olarak bk. Kutlu, "Mürcie", XXXII, 41-42; a.mlf., *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: TDV. Yayınları, 2002, s. 41-51.

tasarruflarından dolayı Ehl-i bid'at olarak kabul ettikleri tüm bu mezheplere karşı bazı kontrol mekanizmaları geliştirme sürecine girmişlerdir.¹⁷

Hadisçilerin tenkit ettiği ve cerhi gerektirdiğine inandığı ircâ, ameli imanın muhtevası içinde düşünmeyen görüştür. Ayrıca Mürcü olmakla itham edilmesine rağmen, rivayetleri hadis ilminin en meşhur kaynaklarına girmiş çok sayıda râvinin olması, ircâ düşüncesine sahip olmanın râvinin terki için tek başına yeterli olmayacağı da ifade edilmiştir.¹⁸

Ashâbu'l-hadisın Mürcie hakkındaki kanaatlarını¹⁹ göstermesi bakımından şu hadis örnek verilebilir: "Ümmetim içinde iki sınıf insan vardır ki İslam'dan nasipleri yoktur. Bunlar Mürcie ve Kaderîyye'dir."²⁰ Diğer taraftan hadisçiler yazdıkları müstakil eser veya kitaplarına aldıkları bölümler ile Mürcie ve diğer bid'at ehli akımlara cevaplar vermişlerdir. Buhârî de Mürcie'nin savunduğu iman anlayışına itirazî cevap niteliği taşıyan²¹ iman tanımından sonra açtığı ilk bablarda "amelin imanın cüzü olduğunu" gösteren rivayetleri tasnif etmeye özen göstermiştir: Buhârî "İslamın beş esasını oluşturan amellerin, duanın, yemek ikram etmenin, Hz. Peygamberi sevmenin, Ensarı sevmenin, hayânın, Kadir gecesini ihya etmenin, cihâdın, Ramazan orucunu tutmanın, namazın ve cenazeyi uğurlamanın imandan olduğunu" ifade eden konu

¹⁷ Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcü Râviler*, s. 28-29.

¹⁸ Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcü Râviler*, s. 138, 192. Ayrıca bk. Sudâni, *Menhec*, s. 106.

¹⁹ Hadisçilerin Mürcie hakkındaki genel kanaatleri hakkında bk. Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcü Râviler*, s. 125-132.

²⁰ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, haz. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, Riyad: el-Mektebetü'l-me'arif, ts., Kader 13; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2013/1434, Mukaddime 9. Bu bağlamdaki hadislerin değerlendirilmesi hakkında bk. Yavuz Köktaş, "Kaderîyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. I, S. 2, 2003, s. 113-143; Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcü Râviler*, s. 125-127.

²¹ Buhârî'nin "Kitâbu'l-İmân"ı Mürcie'ye reddiye gayesiyle yazdığı hakkında bk. Kamil Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", *AÜİFD.*, c. XXXII, s. 183-198; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara: Kitâbiyât, 2002, s. 185-186.

başlıkları altında ilgili hadisleri tasnif etmiştir.²² Hatta Buhârî “Ehl-i imânın ameller konusunda birbirlerinden üstün olması”²³ şeklinde bir bab başlığı açmıştır. İbn Hacer de Buhârî’nin bu gibi bab başlıklarıyla ve altındaki hadislerle Mürcie’ye karşı cevap verdiğini ifade etmiştir.²⁴ Yine İbn Hacer “Müminin farkında olmadan amellerinin boşa gitmesi”²⁵ şeklindeki bab başlığının Buhârî’nin Mürcie’ye karşı bir reddiyesi olarak düşünüleceğini belirtmiştir.²⁶ Ayrıca Buhârî “İman kavli (söz) ve ameldir” demeyen hiçbir hocadan yazmadım.”²⁷ demiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî tarafından Mürcü olduğu ifade edilen râvî sayısı altıdır:

1. Eyyûb b. Âiz et-Tâi: Buhârî, ircâ fikrinin hadis ehliyetine halel getirmediğini belirtmek amacıyla onu sadûk²⁸ kavramıyla değerlendirmiş²⁹ ve ondan bir hadis rivayet etmiştir.³⁰ Buhârî’nin

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, thk. Ahmed Zehve-Ahmed İnâye, Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, 2011/1432, İmân 1-42.

²³ Buhârî, İmân 15.

²⁴ İbn Hacer, *Fethû’l-bârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz, Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1959/1379, I, 93.

²⁵ Buhârî, İmân 36.

²⁶ İbn Hacer, *Feth*, I, 135.

²⁷ Buhârî, *et-Târîhu’s-sagîr*, , thk. Mahmud İbrahim Zayed, Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar’âşi, Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1986/1406, I, 9. (muhakkikin girişi); Buhârî, *et-Târîhu’l-evsat*, thk. Muhammed İbrahim el-Lehidân, Riyad: Dâru’s-samiği, 1998/1418, I, 19. (muhakkikin girişi); İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkı eş-Şâfiî, *Târîhu Medineti Dimeşk*, thk. Muhibbiddin Ebi Said Ömer el-Umerî, Beyrut: Dâru’l-fıkr, ts., LII, 58; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkı ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şu’ayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetu’r-risâle, 1983/1403, XII, 395; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 670; a.mlf., *Tağlîku’t-ta’lîk alâ Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahman, Amman: el-Mektebû’l-İslâmî, 1985, V, 389.

²⁸ Mezkûr lafzın güvenilir, zayıf ve Ehl-i bid’at râviler ile ilgili olarak üç farklı kullanımı tespit edilmiştir. bk. Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İstanbul: İFAV, 1998, s. 153-161. Buhârî sadûk lafzını bazı Ehl-i bid’at râvilerinin güvenilir olanlarını ifade etmek maksadıyla da kullanmıştır.

²⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, ts., I, 420; a.mlf., *Kitâbu’d-duafâi’s-sagîr*, (Nesâi’nin *ed-Duafâ’sı* ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1986/1406, s. 22.

ed-Duafau's-Sagîr adlı eserinde söz konusu râviye yer vermesine rağmen ondan *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinde rivayet etmesi, Zehebî tarafından çelişkili bir durum olarak kabul edilmiş ve onun bu râviyi hem zayıf sayıp hem de ondan hadis nakletmesini şaşılacak bir durum olarak değerlendirmiştir.³¹ Ancak Buhârî'nin *ed-Duafâu's-Sagîr*'inin tasnif metodu dikkate alındığında Zehebî'nin hayretle karşıladığı bu durumun esasında Buhârî açısından bir çelişki oluşturmadığı anlaşılacaktır. Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sagîr*'e çeşitli nedenlerden dolayı tenkit edilen râvileri aldığı tespit edilmiştir. Nitekim Buhârî, Eyyüb hakkındaki Mürcüilik ithamından dolayı onu *ed-Duafâu's-sagîr*'de zikretmiş ancak güvenilir olduğunu ifade etmek ve Mürcüi olmasının onun hadis ehliyetine zarar vermediğini belirtmek üzere de hakkında sadûk ifadesini kullanmıştır. Ayrıca Eyyüb'ün İbn Maîn, Ebû Hâtim, Nesâî ve İclî gibi münekkitler tarafından da sika kabul edilmesi³² Buhârî'nin değerlendirmesini doğrular niteliktedir. Dolayısıyla Zehebî'nin *ed-Duafau's-sagîr* adlı eseriyle ilgili farklı telakkisi Buhârî'yi haksız yere eleştirmesine sebep olmuştur diyebiliriz.

İbn Hacer, Buhârî'nin Eyyüb b. Âiz'in rivayetini Şu'be'nin naklinin mütâbîfi olarak aktardığını da ifade etmiştir. Yine o, Müslim ve Tirmizî'nin de ondan rivayet ettiğini söyleyerek Buhârî'yi savunmaktadır.³³ Buhârî Eyyüb hakkında her ne kadar sadûk lafzını kullansa da Mürcüilik ithamından dolayı Kitâbu'l-megâzi'de ondan sadece bir rivayeti mütâbî olarak rivayet etmiştir. Eyyüb'ün naklettiği bu rivayet de Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Resûlullah tarafından Yemen'e gönderilmesiyle ilgili olup nispet edildiği mezhebin görüşlerini destekler içerikte değildir.

³⁰ Buhârî, Megâzi 60.

³¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad, Şeyh Adil Ahmed Abdulmecid, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995/1416, I, 459.

³² İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1953/1372, II, 252; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 558-559.

³³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, ts., II, 336.

2. Salt b. Mihrân: Buhârî'nin Mürcîi olduğunu ifade etmekle birlikte sadûk kavramıyla değerlendirdiği bir diğer râvidir.³⁴ Ancak Buhârî'nin Salt b. Mihrâm'dan *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir. Mezkûr râvinin *Kütüb-i sitte*'de de rivayeti yoktur.³⁵ Buhârî,

3. Saîd b. Sâlim,³⁶

4. Abdülmecîd b. Abdülazîz,³⁷

5. Yûnus b. Râşid³⁸ hakkında da Mürcîi ifadesini kullanmış ve bu râvilerden rivayet etmemiştir.³⁹ Ayrıca onun bu râvîlere *ed-Duafâu's-sagîr* adlı eserinde yer vermesi ve onlar hakkında ta'dîl içerikli bir ifade kullanmaması onun bu râvîleri zayıf olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Nitekim İbn Hibbân, Saîd b. Sâlim'in haberlerde vehmettiğini, Abdülmecîd b. Abdülazîz'in münker hadisler rivayet ettiğini ifade etmiştir.⁴⁰ Abdülmecîd'in dâî olduğu da zikredilmiştir.⁴¹ Yûnus b. Râşid hakkında ise Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de Ahmed b. Şu'ayb'dan onun dâî olduğunu nakletmiştir.⁴²

³⁴ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 62. Ahmad Yousef Barouni'nin yapmış olduğu tahkikte Bihrâm olarak geçmektedir. *A Critical Study and Edition of the Manuscript of al-Du'afâ (weak narrators) of Muhammad Ibn Isma'il al-Bukhârî*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Medine 2009, II, 65. Ancak bunun vehim olduğu, doğrusunun Mihrân olduğunu ifade edilmiştir. İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 380.

³⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 380. Hakkında ta'dîl ifadeleri zikredilmekle birlikte İbnü'l-Kattân Salt b. Mihrâm'in meçhul olduğunu ifade etmiştir. Değerlendirmeler için bk. Zehebî, *Mizân*, III, 438; Muhammed Abdurrahman et-Tavâlibe, "er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-duafâi's-sagîr li'l-Buhârî", *Mecelletu'l-cami'ati'l-islamiyyeti li'd-dirâsâti'l-islamiyye*, c. XXII, S. 2, 2014, s. 269.

³⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 482; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 53; İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1984/1404, III, 398.

³⁷ Buhârî ayrıca Humeydî'nin de onu tenkit ettiğini nakletmiştir. bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 112; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 82.

³⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 412.

³⁹ Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1994/1415, XVIII, 275; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 31; IX, 386.

⁴⁰ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1992/1412, I, 320; II, 161.

⁴¹ Zehebî, *Mizân*, IV, 390.

⁴² VIII, 412.

Ebû Hâtim ise mezkûr râviyi zayıf râviler hakkında kullandığı “يكتب حديثه” (hadisi yazılır)⁴³ lafzıyla değerlendirmiştir.⁴⁴ Bu veriler ışığında Buhârî'nin yukarıda zikredilen râvilerden rivayet etmemesinde bu râvilerin zabt açısından tenkit edilmeleri ve dâî olmaları etkili olmuştur diyebiliriz. Ancak burada her ne kadar râvinin dâî olmasını Buhârî'nin kendisinden rivayet etmesi önünde bir engel olarak zikretsek de onun bu şekilde tenkit edilen bazı râvilerden de rivayet ettiği tespit edilmiştir. Buna göre Buhârî'nin râvi değerlendirmelerinde pek çok etkenin birlikte göz önünde bulundurulduğu söylenebilir.

6. Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe el-Kûfî (ö. 150/767): Buhârî Ebû Hanîfe'nin Mürcîi olduğunu söylemiş ve “re'y ve hadisi dolayısıyla münekkitlerin onu metrûk olarak değerlendirdikleri” (كان مرجئا سكتوا عن رأيه وعن حديثه)⁴⁵ ifadesini kullanmış⁴⁵ ve ondan rivayet etmemiştir. A'meş, Şu'be, Abdullah b. Mübârek, Yahya b. Saîd el-Kattân, Yahya b. Maîn ve daha birçok âlim onun hakkında övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Bununla birlikte Ebû Hanîfe Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), İbn Nümeyr (ö. 234/849) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi bazı münekkitler tarafından da cerh edilmiştir.⁴⁶

⁴³ Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 88-89. “يكتب حديث” Sehâvî'ye göre ta'dilin altıncı mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani i'tibâr için alınır. Yahya b. Maîn bu sigayı “Râvi zayıflardandır.” manasına kullanır. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 332; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 424.

⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX, 239.

⁴⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 81. Buhârî'nin *ed-Duafâu's-saqir* adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye yer verdiği konusunda ihtilaf vardır. Mahmûd İbrahim Zayed'in tahkik ettiği Dâru'l-ma'rife baskısında Ebû Hanîfe yer almamaktadır. Ancak Ahmad Yousef Barouni'nin yaptığı tahkikte Ebû Hanîfe yer almaktadır. Burada Ebû Hanîfe ile ilgili olarak Nu'aym b. Hammâd'dan rivayet edilen aşırı tenkit ifadeleri kullanılmıştır. bk. *A Critical Study and Edition*, II, 137. Ayrıca Ahmad Yousef Barouni bazı râvilerin *ed-Duafâ'dan* düşürüldüğünü bunlar arasında Hanefî mezhebinde aşırı olan kişiler tarafından Ebû Hanîfe'nin yazılmadığını da ifade etmiştir. bk. *A Critical Study and Edition*, I, 171.

⁴⁶ Ebû Hanîfe'yi cerh ve ta'dil edenler ve değerlendirmeleri hakkında bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis*

Ebû Hanîfe hakkında yapılan tenkitler genel olarak onun kıyas ve re'ye tabi olması, irca fikrine meyletmesi, hadiste çok hata yapması şeklindedir.⁴⁷ Dümeynî bu tenkitlere şöyle cevap vermektedir: “Re'ye tabi olması hakkındaki eleştiriye gelince, Ebû Hanîfe zaten kendi yaşadığı çağda re'y ehlinin imamıdır.⁴⁸ Ehl-i hadisin re'y ehline⁴⁹ karşı konumu bilinmektedir. Bu nedenle Ehl-i hadisten birçok kişi onu bu sebepten ötürü tenkit etmişlerdir.⁵⁰ İrca hakkındaki eleştiriye gelince -eğer bu sabit ise-⁵¹ Ebû Hanîfe

Metodu, Ankara: DİB. Yayınları, 2010, s. 257-308.

⁴⁷ İbn Hibbân, *el-Mecruhîn*, III, 63-72.

⁴⁸ Ebû Hanîfe ve ekolünün Ehl-i re'y olarak adlandırılmasının sebebi, bu ekolü oluşturan fakihlerin hüküm çıkarmada re'yi maharetle ve diğerlerine göre daha sıkça kullanmış olmalarıdır. Bu konudaki değerlendirmeler için bk. M. Esad Kılıçer, “Ehl-i Re'y”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 522; Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği*, İstanbul: MÜFAV. Yayınları, 2015, s. 132-135.

⁴⁹ Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y isimlendirmeleri hakkında bk. Abdullah Aydınli, “Ehl-i Hadis”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 507-508; Salim Ögüt, “Ehl-i Hadis-Fıkıh”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 508-512; M. Esad Kılıçer, “Ehl-i Re'y”, X, 523-524; M. Hayri Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in kurucu Ataları*, Ankara: OTTO, 2011, s. 19-79; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 50-51; Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004, s. 63 vd.; Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 99-157.

⁵⁰ Hicri ikinci yüzyılın ortalarında Küfe'de oluşan Ehl-i re'yin Medine merkezli Ehl-i hadisten belki de en önemli farkı hadisleri kabulde daha ihtiyatlı davranması, hakkında nas bulunmayan konuda hemen re'ye başvurarak meselenin çözümüne yönelmesi, re'y ile hüküm vermeyi farazî meseleleri de kapsayacak şekilde geliştirip sistemleştirmesi olarak özetlenebilir. Ancak hemen hemen her dönemde Ehl-i re'y hadise aykırı hüküm verdiği, sahih hadislerle amelî terkettiği, re'yi hadisten üstün tuttuğu gibi ithamlara maruz kalmıştır. Ehl-i re'ye karşı özellikle Hicazlılar ve muhaddisler tarafından takınılan tavrın diğer bir sebebi, âlimler ve ekoller arasında görülen ilmi rekabettir. Bir başka sebep olarak da Arap-Mevâlî çekişmesi gösterilebilir. Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Abdülmecid, Mahmûd Abdülmecid, *el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye 'inde Ashâbi'l-hadis fi'l-karni's-sâlisi'l-hicri*, Mektebetü'l-hancı, 1979/1399, s. 105-121; M. Esad Kılıçer, “Ehl-i Re'y”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 522-523; Ünal, *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 47-53; Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 141-157; Mehmet Eren, “Buhârî'nin Sahih'inde Re'y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler”, *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2003, c. 5, S. 15, s. 139-163.

⁵¹ Sönmez Kutlu Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden dolayı Abbasiler devrinde Mürcie'nin manevi lideri olduğunu söylemiştir. bk. “Mürcie”, XXXII, 43. Ayrıca Küfe'nin oldukça çok sayıda Mürcii'ye ev sahipliği yapması, diğer taraftan bu şehrin fıkıh alanında, Ehl-i Hicaz'ın tersine re'yi aktif ve sık olarak kullanması, ekolün en önemli ismi Ebû Hanîfe'nin ircâ görüşüyle anılması, Küfe'li

dâî değildir. Yani mezhebinin propagandasını yapmamıştır. Yapmış olsa bile bid'atini desteklemeyen hadisleri alınır. Hadiste çok hata yapması ile ilgili tenkide gelince uzmanlık alanı hadis olmayan⁵² bir kişinin hataları olabilir. Hatadan ve taksirden kim kurtulabilir ki?"⁵³

Buhârî'nin Ebu Hanife'ye karşı bu cerhinde muhaddislerin Ehl-i re'ye karşı muhalefetinin etkisi olmuştur.⁵⁴ Ayrıca Buhârî'nin, hocası Nu'aym b. Hammâd'ın Ebû Hanife'ye karşı gösterdiği taassuptan etkilendiği belirtilmiştir.⁵⁵ Muhaddislerin Ebû Hanife'yi eleştirmesinde, nakil yanında akla da başvurmasının etkili olduğu kabul edilmektedir. Ebû Hanife'nin, günah işleyenlerin mümin olduğuna dair görüşünün Selefiyye de dâhil olmak üzere bütün Ehl-i sünnetçe⁵⁶ benimsendiği dikkate

---

fıkıhçıların resmî bağlamda istihdam edildiği bölgelerde de ircâ düşüncesine belli bir yoğunlukta tesâdüf edilmesi Ehl-i Re'ye ile ircâ düşüncesi arasında bir ilişkinin varlığını düşündürmektedir. Bu konuda bk. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 202 vd.; Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcü Râviler*, s. 172 vd.

⁵² Ebû Hanife'nin hadislerle ilgisi hakkında Zehebî, Ebû Hanife'nin rivayetlere önem verdiğini, bu amaçla yola çıktığını ifade etmiştir. Bu konuda bk. Zehebî, *Siyer*, VI, 392, 396; Ünal, *İmâm Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 55-86; Muhammed Abdurreşîd Nu'mânî, *İmâm Âzam Ebû Hanife'nin Hadis İlmindeki Yeri*, Yayına haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, çev. Enbiya Yıldırım, Ankara: OTTO Yayınları, 2015; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 135.

⁵³ Müsfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, *Kavlul-Buhârî seketü anı*, Riyad 1991/1412, s. 175-176.

⁵⁴ Salahattin Polat, "Cerh ve Ta'dîlin Öznelliği", *Hadis Araştırmaları*, İstanbul: İnsan yayınları, 2003, s. 70; Ayrıca bk. Abdülmeccid, *el-İtticâhât*, s. 577; M. Hilmi Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebû Hanife'ye İtirazları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1976, s. 5.

⁵⁵ Ünal, *İmâm Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 282-284. Ayrıca bk. Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebû Hanife'ye İtirazları*, s. 25-26.

⁵⁶ Ebû Hanife'nin yaşadığı dönem ve coğrafya; imâmet, sıfatlar, kader, büyük günah, tekfir gibi kelâm tarihinin temel hususlarının tartışıldığı ve bu tartışmalar çerçevesinde ileri sürülen görüşlerin Hâriciyye, Şiâ, Mu'tezile, Cebriyye gibi ekollere dönüştüğü şartları ihtiva ediyordu. Ebû Hanife bütün bu fırkaların ileri gelenleri ile hararetle tartışmalara girmiş, bu çerçevede kaleme aldığı *el-Fıkhul'ekber*, *el-Fıkhul'ebsat*, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, *er-Risâle* ve *el-Vasiyye* gibi risâlelerde (Bu risâlelerin Arapça metni ve tercemeleri için bk. *İmâm'ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2013.)

alınırsa onun Mürcie'ye nisbet edilmesinin, mezheplerle ilgili kavramların o devirde henüz yerleşmemesinden ve Sünnî akidenin değişik zümrelerin katkılarıyla teşekkül dönemini yaşamasından kaynaklanmaktadır.⁵⁷

Buhârî, zikredilen altı râvî dışında iki râvî hakkında ise doğrudan kendi kanaatini değil de diğer münekkitlerin görüşlerini kaynak göstererek onların Mürcîi olduğunu belirtme yolunu tercih etmiştir:

1. Abdülazîz b. Ebû Revvâd (ö. 159/776): Buhârî, Humeydî'nin Yahya b. Süleym'den aktardığı İbn Ebû Revvâd'ın Mürcîi mezhebini benimsediği hakkındaki değerlendirmeyi nakletmiştir.⁵⁸ Buhârî'nin İbn Ebû Revvâd'dan ta'lik⁵⁹ olarak rivayet

dönemin kültür seviyesi için oldukça girift sayılabilecek inanç meselelerine basit aynı zamanda pratiğe yönelik çözümler getirmiştir. Bu nedenle Ebû Hanife, Ehl-i Sünnet inanç sisteminin öncülerinden kabul edilmiştir. Bu konuda bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 526; Kahraman, *Hadis İlmünde İrcâ ve Mürcü Râviler*, s. 165.

⁵⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanife-Akaide Dair Görüşleri", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 142-143; a.mlf., "Ehl-i Sünnet", X, 526. Ayrıca bu tartışmanın lafzî olduğuna dair bk. Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 63. İsmail Hakkı Ünal, Ebû Hanife hakkında cerh ve ta'dil açısından söylenen sözleri bir araya toplayıp değerlendirmiş ve bu tenkitlerin bazı istisnalar dışında genellikle hadisçilerden geldiğini söylemiştir. Yöneltilen cerhlerin, genellikle gereksiz olup müphem ve gayr-ı müfesser olduğu, cerhedenlerin çoğunun Şâfiî mezhebine mensup olup, Ebû Hanife'ye karşı tutumlarında mezhep asabiyetinin önemli rol oynadığı ifade edilmiştir. Yine ona göre Ebû Hanife'ye yöneltilen tenkitlerden uydurma olma ihtimali olanlar hariç tutulursa, özellikle hayatta olduğu ve ölümünü takip eden dönemde yöneltilenler, kişisel ilişkilerdeki aksaklıklardan ve anlayış farklılığından, daha sonraki dönemlerde yöneltilen tenkitler ise taassuptan kaynaklanmıştır. bk. Ünal, *İmâm Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 309-310; Bu konuda ayrıca bk. Leknevî, *er-Ref'*, s. 120 vd; Kahraman, *Hadis İlmünde İrcâ ve Mürcü Râviler*, s. 192; Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, s. 215-216.

⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 22; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 78. Yahya el-Kattân, Abdülazîz b. Ebû Revvâd'ın sika olduğunu bazı hataları dolayısıyla terk edilemeyeceğini ifade etmiştir. Süfyân es-Sevrî, Ebû Revvâd'ın bid'at üzere öldüğünü söylemiştir. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 302; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acı, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1984/1404, III, 6; Mustafa Bilgin, "Abdülazîz b. Ebû Revvâd", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 189-190.

⁵⁹ Bir kimsenin hocasından itibaren bir veya birkaç râviyi yahut bütün râvileri

ettiği tespit edilmiştir.⁶⁰ Buhârî'nin mezkûr râviden ta'lik olarak rivayet etmesinde hakkındaki Mürcüilik ithamı ve zabt açısından tenkit edilmesi⁶¹ etkili olmuştur diyebiliriz.

2. Talk b. Habîb: Buhârî, Saîd b. Cübeyr'den (ö. 95/713) Talk'ın Mürcüi olduğunu ifade ettiği rivayeti nakletmiş,⁶² ancak onun hadiste sadûk olduğunu ifade etmiştir.⁶³ Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te Talk'tan rivayet etmediği, *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet ettiği tespit edilmiştir. Yine kaynaklarda Talk'ın zabt açısından tenkit edildiği görülmemekle birlikte dâî olduğu zikredilmektedir.⁶⁴ Buhârî'nin Talk'tan *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemesinde hakkındaki dâilik ithamının etkisinin olduğu söylenebilir.

Bu veriler ışığında Buhârî'nin Mürcüi olduğunu ifade ettiği ve sadûk olarak değerlendirdiği bir râviden Kitâbu'l-megâzi'de bir hadisi mütâbî' olarak tahrir ettiği, bu şekilde değerlendirdiği bir diğer râviden ise tahrir etmediği anlaşılmaktadır. Buhârî'nin tahrir etmediği râvi hakkında ta'dil ifadeleri olmakla birlikte onun meçhul olduğu da zikredilmiştir. Yine söz konusu râvinin *Kütüb-i sitte*'de de rivayetinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Yani bu râvinin *Kütüb-i sitte*'ye bile dâhil edilecek bir rivayeti bulunmamaktadır. Buhârî üç râvi hakkında ise onların Mürcüi olmakla itham edildiklerini belirtmiş ancak sadûk ifadesini kullanmamıştır. Buhârî, iki râvi hakkında ise diğer münekkitlerin söz konusu râvileri Mürcüi olarak değerlendirdiğini aktarmıştır. Buhârî'nin bu beş râviden ya *el-Câmi'u's-sahîh*'te ta'lik ve

---

atarak yahut senedin baş tarafı eksik olarak rivayette bulunması. bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV., 1992, s. 390-391; Abdullah Aydın, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2009, s. 305.

⁶⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 301.

⁶¹ bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 136; İbnü'l-Cevzî, Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkin*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1986/1406, II, 109.

⁶² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, IV, 359; a.mlf., *et-Târîhu'l-evsat*, I, 260.

⁶³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 65.

⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 27.

mütâbaat olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi *el-Câmi'u's-sahîh* dışındaki diğer eserlerinde rivayet ettiği tespit edilmiştir. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayetine yer vermediği râvilerin zabt açısından tenkit edildikleri ve iki râvinin de dâî olması yönünde bir değerlendirmenin bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet ettiği Mürcîi râviler hakkında ise ta'dîl ifadelerinin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Buhârî, bu râvileri haklarındaki tenkitten dolayı *ed-Duafâu's-sagîr*'e almış ve bazıları hakkında sadûk ifadesini kullanmış olsa da bu râvilerin *el-Câmi'u's-sahîh*'in asıl râvisi olacak kadar onun istediği düzeyde biri olmadığı söylenebilir.

Cerh-ta'dîl kaynaklarında münekkitler tarafından Mürcîi olmakla tenkit edilen başka râviler de bulunmaktadır. Önceki dönem münekkitlerinin bu değerlendirmelerine karşı Buhârî'nin nasıl bir tavır sergilediği Buhârî'nin Ehl-i bid'at râvilerine yönelik metodunu tespit etmek ve Buhârî ile söz konusu münekkitler arasında ricâl değerlendirme metotları bakımından bir karşılaştırma yapmak açısından önem arz etmektedir. Bu maksatla bu konu ile ilgili olarak bazı örnekler nakledilecektir:

1. Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 119/737): Şu'be, Mürcîi olmakla itham edilen⁶⁵ Hammâd hakkında sadûk (doğru sözlü) ifadesini kullanmıştır.⁶⁶ Buhârî ise Hammâd hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁶⁷ İbn Maîn, Nesâî, İbn Hibbân ve İclî gibi münekkitler ise onu sika kabul etmişlerdir. Hadisçilik yönünü zayıf görenler, özellikle hayatının sonlarında hâfızasının zayıflaması sebebiyle hadisleri karıştırdığını, sara nöbetleri geçirdiğini söylemişlerdir. Re'y ekolünde olması da hadisçilerin bu yöndeki eleştirilerine önemli bir zemin teşkil etmiştir. Buhârî'nin Hammâd'dan *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet

⁶⁵ İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddin Ahmed, Dâiretu'l-me'arifil-Osmâniyye, 1973/1393, IV, 159-160; Ebî'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Salîh el-İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevî, ts., I, 320.

⁶⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 137.

⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 18-19.

ettiği tespit edilmiştir.⁶⁸ Bu örnekte görüldüğü gibi Buhârî, Şu'be'nin sadûk (doğru sözlü) olmakla ta'dil ettiği Hammâd hakkında bir değerlendirmede bulunmamış ve *el-Câmi'u's-sahîh*'te ondan rivayet etmemiştir. Ancak Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*'inin bazı bab başlıklarında Hammâd'ın fikirlerine yer vermiştir.⁶⁹

2. Cevvâb et-Teymî: Süfyân es-Sevrî, Mürcii olması sebebiyle onu tenkit etmiştir.⁷⁰ Buhârî ise Cevvâb ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁷¹ İbn Adî onun munkatı rivayetlerinin olduğunu, müsned rivayetlerinin ise az olduğunu ifade etmiştir.⁷² Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te mezkûr râviden rivayet etmeyip *Kiraatü halfe'l-imam* adlı cüzünde ta'lik olarak rivayet etmesinde⁷³ İbn Adî'nin mezkûr değerlendirmesi dikkate alınabilir. Buhârî'nin râvi ve rivayetleri araştırarak bu tenkitleri bildiği söylenebilir.

Bu değerlendirmelere göre münekkitler tarafından Mürcii olmakla tenkit edilen bazı râvilerden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te asıl olarak değil de ta'lik ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerinde rivayet ettiği müşahede edilmektedir. Buhârî'nin söz konusu râvilerin rivayetlerini bu şekilde nakletmesinde mezkûr râvilerin başta Ehl-i bid'at olmakla birlikte zabt açısından tenkit edilmesi ve re'y ehlinden olması gibi diğer hususlardan dolayı da cerh edilmesi etkili olmuştur diyebiliriz. Yani Buhârî'nin râvi değerlendirmelerinde pek çok etkenin göz önünde bulundurulduğu görülmektedir.

2. Kaderî Râviler

⁶⁸ Mizzi, *Tehzîb*, VII, 279; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 14. Ayrıca bk. M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 485.

⁶⁹ Buhârî, *Vudû* 36, 37; *Savm* 29; *Kefâlet* 1; *Talâk* 25; *Diyât* 29. Bu konuda bk. Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", XV, 485.

⁷⁰ Hamza el-Cürcânî, Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf b. İbrâhim, *Târîhu Cürcân*, Beyrut 1981/1401, s. 173.

⁷¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 246.

⁷² İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 178; Zehebî, *Mizân*, II, 160.

⁷³ Mizzi, *Tehzîb*, V, 159-161; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 104-105.

Kaderîyye, “kadere mensup olan, kader taraftarı”⁷⁴ manasındaki Kaderî’den gelmekle birlikte ilk dönemlerden itibaren bu anlamın aksine, sorumluluk doğuran fiillerle ilgili ilahî Kaderî reddedenleri ifade etmek üzere kullanılmıştır.⁷⁵ Emevîlerin kader konusunu istismar etmesine⁷⁶ karşı ilk itiraz Suriye’de, Ma’bed el-Cühenî (ö. 80/699-83/702) ve Gaylan ed-Dımeşkî⁷⁷ (ö. 126/743) tarafından gelmiştir. Buhârî ve Müslim’in rivayetine göre Ma’bed el-Cühenî Basra’da kader hakkında konuşan ilk kişidir.⁷⁸

Kaderiyye ile ilgili olarak bu şekilde bazı genel bilgileri zikrettikten sonra Kaderî görüşü benimseyen râvîlerin Buhârî’nin cerh-ta’dîl eserlerinde nasıl yer aldığı ve Buhârî’nin bu râvîlerden rivayet etme durumuyla ilgili olarak bazı değerlendirmeleri aktarmak istiyoruz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî tarafından Kaderî olduğu ifade edilen râvî sayısı beştir:

1. Atâ b. Ebû Meymûne:⁷⁹ Buhârî’nin Atâ’dan iki hadis tahrir ettiği tespit edilmiştir.⁸⁰ İbn Maîn mezkûr râvî hakkında “ليس به بأس” (onda bir beis yoktur) terimini kullanırken Ebû Zür’a onun sika, Ebû Hâtim ise “صالح الحديث” (hadisi delil olarak kullanılabilir) olduğunu ifade etmiştir.⁸¹ Atâ’nın *el-Edebü’l-müfred*’de de bir

⁷⁴ Râzî, *Muhtâr*, s. 457; İbn Manzûr, *Lisân*, V, 74.

⁷⁵ İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 646; Süyûtî, *Tedrib*, s. 217; İlyas Üzüm, “Kaderiyye”, *DİA.*, İstanbul 2001, XXIV, 64-65; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara: TDV., 1989, s. 61.

⁷⁶ Sudânî, *Menhec*, s. 99; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 61.

⁷⁷ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 35.

⁷⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, VII, 399; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 115; Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahih’u Müslim*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010/1430, İmân 1; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 62-63.

⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, VI, 469; a.mlf., *et-Târîhu’l-ewsat*, II, 29; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 93.

⁸⁰ Buhârî, *Vudû’* 15, 16; *Salât* 93.

⁸¹ Bacî, *et-Ta’dîl*, III, 1131-1132; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 178.

rivayeti vardır.⁸²

2. Hakîm b. Hizâm Ebû Semîr el-Basrî: Buhârî, Hakîm'in Kaderî mezhebi benimsediğini ifade etmiş ayrıca onun hakkında "منكر الحديث" (hadisleri münkerdir) lafzını da kullanmıştır.⁸³ Buhârî'nin bu râviden rivayet etmediği tespit edilmiştir. Buna göre Buhârî'nin Hakîm'in hadislerini inceleyerek bu rivayetlerin münker olduğu sonucuna ulaştığı ve ondan rivayet etmediği söylenebilir.

3. Mûsâ b. Ebû Kesîr:⁸⁴ Buhârî'nin mezkûr râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmeyip *el-Edebü'l-müfred* adlı eserinde rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁸⁵ Mûsâ b. Ebû Kesîr'in meşhur râvilerden münker rivayetler naklettiği belirtilmiştir.⁸⁶ Yine onun merfû rivayetlerinin az, maktû rivayetlerinin ise çok olduğu ifade edilmiştir.⁸⁷ Buhârî'nin söz konusu bu râviden rivayet etmemesinde hakkındaki Kaderîlik ithamının ve zikredilen diğer tenkitlerin etkili olduğu söylenebilir.

4. Abbâd b. Suheyb: Buhârî, Abbâd'ın Kaderî olduğunu ifade etmiş ve "تركوه" (münekkitler hadisini terk ettiler) lafzını kullanmıştır.⁸⁸ İbnü'l-Medîni Abbâd'ın hadislerinin sâkıt olduğunu (ذهب حديثه),⁸⁹ İbn Hibbân ise onun dâî olduğunu ve münker hadisler naklettiğini ifade etmiştir.⁹⁰ Buhârî'nin

⁸² Buhârî, *Kitâbu'l-edebi'l-müfred*, thk. Semîr b. Emin ez-Züheyri, Riyad: Mektebetu'l-me'arif, 1419/1998, II, 448.

⁸³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 18; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 220.

⁸⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 293; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 111; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 346; İbn Asâkir, *Târîh*, LX, 420.

⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 327.

⁸⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 240; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 142.

⁸⁷ Tavâlibe, "er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-duafâi's-sagîr li'l-Buhârî", s. 281.

⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 43. Ahmad Yousef'in *ed-Duafâu's-sagîr* tahkikinde mezkûr râvinin Kaderî olduğu yer almaktadır. Ancak Muhammed Zayed'in tahkikinde Kaderî lafzı yer almamaktadır. *A Critical Study*, II, 89; Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 79. Ayrıca Buhârî, *et-Târîhu's-sagîr*'de de onun Kaderî olduğunu ifade etmiş ve hakkında "سكتوا عنه" lafzını kullanmıştır. bk. *et-Târîhu's-sagîr*, II, 297.

⁸⁹ Zehebî, *Mizân*, IV, 28.

⁹⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 164.

Abbâd'dan rivayet etmediği tespit edilmiştir. Yani Buhârî'nin münekkitlerin tenkitlerini ifade sadedinde “ترکوه” lafzını kullandığı ve münekkitlerin tenkitlerini dikkate alarak buna göre *el-Câmi'u's-sahîh*'te bir hükme vardığı söylenebilir.

5. Yahya b. Bistâm: Buhârî, “يذكر بالقدر” (kaderi olmakla anılmaktadır)⁹¹ şeklindeki kesin olmayan bir ifadeyle onu *ed-Duafâu's-sagîr*'e almıştır. Ebû Hâtim ise bu râvi hakkında “شيخ صدوق” (Kaderî olsa da hadis hocası ve sadûktur ve hadisinde de bir beis yoktur) şeklindeki değerlendirmesiyle Buhârî'nin bu râviyi *ed-Duafâu's-sagîr*'ine alması nedeniyle ona itiraz etmiştir.⁹² Bununla birlikte Dârekutnî, Ukaylî, İbn Hibbân, Zehebî ve İbn Hacer de bu râviyi zayıf râviler ile ilgili eserlerine almışlardır.⁹³ Yani münekkitlerin çoğunluğu burada Buhârî'ye uygun olarak hareket etmişlerdir diyebiliriz. Yine Yahya'nın dâî olduğu ve münker rivayetlerinin bulunduğu ifade edilmiştir.⁹⁴ Buhârî'nin mezkûr râviden rivayet etmediği hatta *Kütüb-i sitte*'de bile rivayetinin tahrir edilmediği tespit edilmiştir.⁹⁵

Buhârî, dört râvi hakkında ise doğrudan kendi kanaatini değil de diğer münekkitlerin görüşlerini kaynak göstererek onların Kaderî olduğunu belirtmiştir:

1. Abdullah b. Ebû Lebîd: Buhârî, onun Kaderî görüşünü benimsediği ifadesini Humeydî→İbn Uyeyne isnadıyla

⁹¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 264; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 124.

⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX, 132.

⁹³ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 394; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 119; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 192; Zehebî, *Mizân*, VII, 164; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 243.

⁹⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 119; Zehebî, *Mizân*, VII, 164.

⁹⁵ Tavâlibe, “er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-duafâi's-sagîr li'l-Buhârî”, s. 282. Buhârî tarafından Ma'bed el-Cühenî ve Kühmüs b. el-Minhal de Kaderî olarak tespit edilmiştir. Ancak Buhârî Kühmüs hakkında “Kaderî olduğu söyleniyor” şeklinde temriz sigasıyla bunu belirtmiştir. Buhârî Kühmüs'ten bir hadisi makrûn olarak rivayet etmiş olmakla birlikte Ma'bed'den rivayet etmemiştir. Ma'bed'in *Kütüb-i sitte* de dahi rivayeti yer almamıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VII, 240, 399; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 101, 115. Detaylı değerlendirme için bk. Tavâlibe, “er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-duafâi's-sagîr li'l-Buhârî”, s. 279-281; Hassûn, *Menhec*, s. 867-868.

aktarmıştır.⁹⁶ Mezkûr râvinin sika olduğu ifade edilmekle birlikte Ukaylî bazı hadislerinde muhalefet olduğunu belirtmiştir.⁹⁷ Buhârî'nin İbn Ebû Lebîd'den "Kitâbu'l-i'tikâf"da makrûn olarak rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁹⁸

2. Fadl b. İsa: Buhârî, Süfyân b. Uyeyne'den Fadl'ın Kaderî olduğunu nakletmiştir.⁹⁹ Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te Fadl'dan rivayetinin olmadığı tespit edilmiştir.¹⁰⁰ Fadl'ın diğer münekkitler tarafından tenkit edildiği görülmektedir.¹⁰¹

3. Mübârek b. Mücâhid: Buhârî Kuteybe'den mezkûr râvinin Kaderî olduğunu ve Kuteybe'nin onu çok zayıf kabul ettiğini nakletmiştir.¹⁰² Buhârî'nin mezkûr râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir. Yani Buhârî naklettiği Kuteybe'nin değerlendirmesine uygun olarak bir sonuca varmıştır. Bununla birlikte mezkûr râvinin *Kütüb-i sitte*'de de rivayetlerinin olmadığı tespit edilmiştir.¹⁰³ Diğer bir deyişle değil Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i *Kütüb-i sitte* gibi geniş bir külliyatta bile onun bir rivayeti tahric edilmemiştir. İbn Hibbân Mübârek'in hadislerinin münker olduğunu, sika râvilerden teferrüd ettiğini ve teferrüd ettiğinde de onunla ihticâcın caiz olamayacağını ifade

⁹⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, V, 182.

⁹⁷ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 292; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu's-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddin Ahmed, Dâiretu'l-me'arifî'l-Osmâniyye, 1973/1393, V, 46; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 53; İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1953/1372, V, 148; Zehebî, *Mizân*, IV, 166.

⁹⁸ Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmi'i'h Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1987/1407, II, 861; Bâcî, *et-Ta'dil*, II, 951; Mizzî, *Tehzîb*, XV, 483-484.

⁹⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 118; a.mlf., *et-Târihu'l-evsat*, II, 63; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 98.

¹⁰⁰ Mizzî, *Tehzîb*, XXIII, 247; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 254.

¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel ve Nesâî onun zayıf, Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a ise "منكر الحديث" olduğunu ifade etmişlerdir. Yine dâî olduğu da zikredilmiştir. bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 211; İbnü'l-Cevzi, *ed-Duafâ*, III, 7; Tavâlibe, "er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-duafâi's-sagîr li'l-Buhârî", s. 279.

¹⁰² Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 427; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 116.

¹⁰³ Tavâlibe, "er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-duafâi's-sagîr li'l-Buhârî", s. 280.

etmiştir. Ebû Hâtim ise onun hadislerinde bir beis görmediğini (ما أرى محدثه بأساً) ifade etmiştir.¹⁰⁴

4. İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya el-Eslemî: Abdullah b. Mübârek, onun hakkında “Kaderî olduğunu açıkça ilan ediyor ve Kaderîlik yönü ağır basıyordu”¹⁰⁵ değerlendirmesinde bulunmuştur. Yahya el-Kattân da onu “yalancı” olması nedeniyle tenkit etmiştir.¹⁰⁶ Buhârî ise İbrahim b. Muhammed hakkında Kaderî mezhebi ve Cehm’in görüşünü benimsediğini, Yahya b. Saîd el-Kattân, İbnü’l-Mübârek ve bazı münekkitlerin onu terkettiğini ifade etmiş¹⁰⁷ ve mezkûr râviden rivayet etmemiştir.¹⁰⁸

Bu veriler ışığında Buhârî’nin Kaderî olmakla tenkit edilen bir kısım râvilerden *el-Câmi’u’s-sahîh*’te ta’lik ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü’l-müfred* gibi *el-Câmi’u’s-sahîh* dışındaki diğer eserlerinde rivayet ettiği görülmektedir. Buhârî’nin söz konusu Kaderî râvilerden eserlerinde bu şekilde rivayet etmesinde başta râvi hakkında zikredilen bid’at ehlinde olmakla ilgili itham yanında diğer birçok hususun dikkate alındığı söylenebilir. Yani Buhârî râvileri geniş bir açıdan değerlendirmekte, her râviyi ve rivayetlerini ayrı ayrı ele alıp incelemektedir. Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-sahîh*’te rivayet ettiği Kaderî râviler hakkında diğer münekkitlerin ta’dil ifadelerinin olduğu da görülmektedir. Buhârî’nin münekkitlerin bu değerlendirmelerine katıldığı ya da bu değerlendirmeleri dikkate aldığı söylenebilir. Bununla birlikte Buhârî’nin bazen Kaderî olmakla tenkit edilen bazı râviler hakkında başka cerh ifadeleri de kullandığı ve bu râvilerden rivayet etmediği de müşahede edilmiştir.

Buhârî’nin önceki dönem münekkitleri tarafından Kaderî

¹⁰⁴ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 340; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 23; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 33.

¹⁰⁵ Ukayli, *ed-Duafâ*, I, 63.

¹⁰⁶ Mizzî, *Tehzib*, XXVIII, 300.

¹⁰⁷ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, I, 323; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 17; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 218.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzib*, I, 137.

olmakla tenkit edilen râvileri nasıl değerlendirdiği ve bu râvilerden rivayet edip etmediği konusu Buhârî'nin Ehl-i bid'at râvilerine yönelik metodunu tespit etmek ve Buhârî ile önceki dönem münekkitleri arasında bir karşılaştırma yapmak bakımından incelenmesi gereken önemli bir husustur. Bu nedenle bu konuda bazı örnekler zikredilecektir:

1. Sevr b Yezîd el-Hımsî (ö. 150-155/767-772): Süfyân es-Sevrî, Kaderî¹⁰⁹ olmasına rağmen ondan hadis alınmasını emretmiş ancak görüşlerinden uzak durulması gerektiğini de bildirmiştir. Yahya el-Kattân onun Şam'da en sağlam kişi olduğunu belirtmiştir. Ancak Evzâî ve Abdullah b. Mübârek ondan hadis yazılmasını yasaklamışlardır.¹¹⁰ Veki' Şam'a geldiğinde etrafındakilere Sevr'den hadis nakletmiş ancak Şamlıların "Sevr'den hadis nakletmeni istemiyoruz" şeklindeki tepkileri üzerine Veki' "Sevr'in hadisleri sahihtir"¹¹¹ demiştir. Buhârî ise Sevr hakkında İsa b. Yûnus'un "كان ثور من اثبهم" (Sevr onların en sağlamıdır) değerlendirmesini nakletmiş¹¹² ve ondan asıl olarak tahrir etmiştir.¹¹³ İbn Hacer de onunla bir grubun ihticâc ettiğini belirterek Buhârî'yi savunmuştur.¹¹⁴ Bu örnekte görüldüğü gibi Buhârî, Sevr hakkında diğer münekkitlerin değil de İsa b. Yûnus'un değerlendirmesini nakletmiştir. Yani Buhârî'nin münekkitlerin ricâl değerlendirmelerini nakletme hususunda kendisinin muttali olduğu değerlendirmeler arasında bir tercihte bulunduğu söylenebilir. Nitekim Buhârî nakletmiş olduğu bu ifadeye göre Evzâî ile Abdullah b. Mübârek'in değerlendirmesine katılmayıp mezkûr râviden de rivayet etmiştir.

¹⁰⁹Hakkındaki Kaderî ve Nâsibî ithamlarının reddedilmesi hakkında bk. İndunisiyyen Hâlid Muhammed Hassûn, *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi'r-rivayeti ammen rumiye bi'l-bid'ati ve merviyâtihim fi'l-Câmi'i's-sahih*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke: Ümmü'l-Kura, , 1424/2003, s. 265-266.

¹¹⁰ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 561-562; a.mlf., *Tehzib*, II, 30-31.

¹¹¹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 179.

¹¹² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 181.

¹¹³ Buhârî, *Cihâd ve's-siyer*, 93; Et'ime 54.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 562.

2. Abdülhamîd b. Ca'fer (153/770): Süfyân es-Sevrî, Kaderî olduğu için onu tenkit etmiştir. Yahya b. Maîn, Abdülhamîd'in sika olduğunu söylemiş ve “ليس به بأس” ifadesiyle değerlendirmede bulunmuştur.¹¹⁵ Bununla birlikte İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde Abdülhamîd'i zikretmiş ancak bazen hata ettiğini belirtmiştir.¹¹⁶ Buhârî, Abdülhamîd hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte¹¹⁷ *el-Câmi'u's-sahîh*'te ondan ta'lik olarak rivayet etmiştir.¹¹⁸ Bu değerlendirmede görüldüğü gibi Buhârî, münekkitlerin Abdülhamîd hakkındaki tenkitlerini dikkate alarak *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserinde ondan ta'lik olarak rivayet etmiştir.

Bu veriler çerçevesinde Buhârî'nin önceki dönem münekkitleri tarafından Kaderî olmakla tenkit edilen râvilerle ilgili olarak bazen hocalarından ya da kaynaklardan kendisine ulaşan değerlendirmeler arasında bir tercihte bulunduğu söylenebilir. Buhârî bu râvilerden biri hakkında bir hükümde bulunduğunu gösteren bir işaret olarak kendi cerh lafzını kullanmış ve bu değerlendirmeye göre de söz konusu râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiştir. Bir diğer râvi hakkında ise Buhârî yine kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmeleri arasında bir tercihte bulunup yapılan ta'dil ifadesini göz önünde bulundurarak söz konusu râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmiştir.

3. Hâricî Râviler

Ehl-i bid'at içerisinde değerlendirilen bir diğer mezhep de Hâricilik'tir. Hâriciler, Siffin savaşında hakem tayinini (tahkîm) kabul etmesinden dolayı Ali b. Ebû Tâlib'den ayrılanların meydana getirdiği bir fırka olarak kabul edilmiştir.¹¹⁹

¹¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 10; İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 318; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 84.

¹¹⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 122; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 333.

¹¹⁷ Buhârî, *et-Târhu'l-kebir*, VI, 51.

¹¹⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XVI, 418-419; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 101-102.

¹¹⁹ Hâricilik hakkında bk. el-Eş'arî, *Makâlât*, I, 167-168; Abdülkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara: TDV., 2001, s.

Tespitlerimize göre Buhârî iki râvinin Hâricî olduğunu zikretmiştir:

1. Ali b. Husayn: Buhârî bu râvilerden biri olan Ali b. Husayn'ın Hâricî olduğunu belirtmiş¹²⁰ ve eserlerinde ondan rivayet etmemiştir. Kaynaklarda Ali b. Husayn'ın zabt açısından da tenkit edildiği görülmektedir.¹²¹

2. Şebes er-Rib'î: Buhârî onun, "Ben Harûriyye'de¹²² ilk savaşanlardan biriyim." dediğini nakletmiştir. Bir kişi bunun Şebes hakkında medih olmadığını zikretmiştir.¹²³ İbn Hibbân mezkûr râviyi *es-Sikât*'ında zikretmekle birlikte onun hata yaptığını ifade etmiştir.¹²⁴ İclî onun Hz. Osman'ın katline yardım eden ilk kişi olduğunu zikretmiştir.¹²⁵ Zehebî ise onun bu fikrinden tevbe ettiğini belirtmiştir.¹²⁶ Buhârî'nin mezkûr râviden rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹²⁷

Buhârî söz konusu bu iki râvi dışında İbn Uyeyne'den Hâcib'in Hâricîlerin İbâdî¹²⁸ fırkasına mensup olduğunu nakletmiş ve

---

54-55; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 646; Ethem Ruhi Fıġlalı, "Hâricîler", *DİA.*, İstanbul 1997, XVI, 169-175; Watt, W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıġlalı, Ankara: Sarkaç Yayınları, ts., s. 16; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem, Ankara: TDV., 2011, s. 77-79.

¹²⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 267; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 85.

¹²¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 109.

¹²² Hâricîlere Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra ilk toplandıkları yer olan Harûrâ'ya nisbetle Harûriyye ismi verilmiştir. bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 55-56; Ethem Ruhi Fıġlalı, "Hâricîler", XVI, 169.

¹²³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 60. Buhârî *et-Târîhu'l-kebir*'de "حرب" yerine "حزر" (araştırıp yazan) lafzını kullanmıştır. bk. IV, 267.

¹²⁴ IV, 371.

¹²⁵ *Ma'rife*, I, 448.

¹²⁶ Zehebî, *Mizân*, III, 361.

¹²⁷ Tavâlibe, Buhârî'nin Şebes'ten bir rivayeti olduğunu iddia etmekle birlikte herhangi bir kaynak zikretmemektedir. "er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-duafâi's-sagîr li'l-Buhârî", s. 265. Nitekim diğer kaynaklar da böyle bir bilgi bulunmamaktadır. bk. Mizzî, *Tehzîb*, XII, 351; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 266-267.

¹²⁸ Kurucusu Abdullah b. İbâd el-Murrî et-Temimî'ye nisbetle İbâdiyye adı verilmiştir. bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 74-75; Ethem Ruhi Fıġlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul: Şa-to ilahiyat, ts., s. 93-101.

onun naklettiği bir hadise örnek vererek hadisin mütâbaatının olmadığını ifade etmiştir.¹²⁹ İbn Adî de onun naklettiği rivayetin mütâbaatının bulunmadığını belirtmiştir.¹³⁰ İbn Hibbân ise Hâcib'in vehmettiğini ifade ederek onunla ihticâc edilemeyeceğini zikretmiştir.¹³¹ Bu şekilde tenkit edilen Hâcib'den Buhârî'nin rivayet etmediği tespit edilmiştir.

Bu veriler ışığında Buhârî'nin Hâricî olarak tespit ettiği iki râviden de rivayet etmediği anlaşılmaktadır. Buhârî Hâricî râvilerden biri olan Hâcib hakkında ise İbn Uyeyne'nin naklini zikretmekle birlikte kendisi de onun rivayetini inceleyerek bir değerlendirmede bulunmuştur. Buhârî'nin kendilerinden rivayet etmediği söz konusu bu üç râvinin zabt açısından da tenkit edildikleri kaynaklarda zikredilmektedir.

Buhârî'nin Hâricî râvilerle karşı tavrını daha net bir şekilde görmek için kaynaklarda Hâricî olduğu bildirilen râvileri Buhârî'nin nasıl değerlendirdiğinin ortaya konulması gerekmektedir. Bu şekilde hem önceki dönem münekkitleri ile Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri bakımından bir mukayese yapılmış olacak hem de Buhârî'nin Hâricî olmakla tenkit edilen râvilerle karşı tavrı daha net olarak görülmüş olacaktır. Bu nedenle ilk önce kaynaklarda Hâricî olduğu beyan edilen meşhur bazı râviler zikredilecek daha sonra ise Buhârî'nin bu râvileri nasıl değerlendirdiği ve söz konusu bu râvilerden rivayet edip etmediği araştırılacaktır:

1. İsmâil b. Semî': İbn Uyeyne Hâricîlerin bir kolu olan Beyhesî'ye¹³² tabi olduğu için ona gitmediğini ve ondan hadis almadığını ifade etmiştir.¹³³ Buhârî ise Yahya b. Saîd el-Kattân'ın

¹²⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 79; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 40.

¹³⁰ İbn Adî, *el-Kâmîl*, II, 448.

¹³¹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 179; Zehebî, *Mizân*, II, 164.

¹³² Hâricîlerin Ebû Beyhes Heysan b. Câbir'e (ö. 94/713) nisbetle anılan bir koludur. bk. el-Eş'arî, *Makâlât*, I, 191; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 78-79.

¹³³ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 79.

onunla ilgili olarak “اما الحديث فلم يكن به بأس” (hadisine gelince onda bir beis yoktur) şeklindeki değerlendirmesini nakletmiş¹³⁴ ve mezkûr râviden rivayet etmemiştir.¹³⁵ Buhârî her ne kadar burada Yahya el-Kattân'ın İsmâil b. Semî' hakkındaki olumlu ifadesini nakletmiş olsa da onun İbn Uyeyne'nin değerlendirmesine uygun olarak mezkûr râviden rivayet etmediği söylenebilir. Yani Buhârî kendisinden önceki cerh-ta'dil otoritelerinin değerlendirmeleri arasında bir tercihte bulunmuştur.

2. Velîd b. Kesîr (ö. 151/768): İbn Uyeyne, Velîd'in Hâricîlerin İbâdî¹³⁶ fırkasına mensup olmakla birlikte sadûk olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷ Buhârî ise mezkûr râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹³⁸ Onun Velîd'den asıl ve mütâbaat olarak rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹³⁹ Sika sadûk olarak değerlendirilip zabt açısından da hakkında herhangi bir tenkidin bulunmadığı Velîd'den Buhârî'nin mütâbaat olarak rivayet etmesinde söz konusu râvinin Hâricî olarak tenkit edilmesi etkili olmuştur diyebiliriz.

3. İmrân b. Hittân es-Sedûsî (ö. 84/703): Sadûk olarak değerlendirilen İmrân'ın Hâricî olduğu ancak bu görüşünden döndüğü nakledilmiştir.¹⁴⁰ Buhârî ise İmrân hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla¹⁴¹ birlikte onun Yahya b. Ebî Kesîr'in İmrân'dan rivayeti olan bir hadis naklettiği görülmektedir. Buhârî bu hadisi de mütâbaat olarak nakletmiştir. İmrân'ın diğer

¹³⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 356.

¹³⁵ Mizzî, *Tehzib*, III, 110; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 266.

¹³⁶ Kurucusu Abdullah b. İbâd el-Murrî et-Temîmî'ye nisbetle İbâdiyye adı verilmiştir. bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 74-75; Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul: Şa-to ilahiyat, ts., s. 93-101.

¹³⁷ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 320. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İdris Asker Hasan el-'Aysâvî, “er-Ruvâtu'l-müttehimûn bi-bid'ati'l-havâric ve merviyâtihim fi Sahîhi'l-Buhârî dirâseten nakdiyyeten”, *Meceletu'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, Külliyyetü'l-adâb-Kısmu ulûmi'l-Kur'an, s. 77; Hassûn, *Menhec*, s. 955-957.

¹³⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 152.

¹³⁹ bk. Buhârî, Salât 84. Rivayetleri için bk. Hassûn, *Menhec*, s. 958-959.

¹⁴⁰ Zehebî, *Mizân*, V, 285.

¹⁴¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 413.

rivayeti ise Buhârî'nin kendisinden asıl olarak rivayet ettiği suretlerin tahribiyle ilgili bir hadis olup onun da şahidi vardır.¹⁴² Yani bu rivayetlerde Hâricilikle ilgili bir şey yoktur. Ayrıca İmrân b. Hittân'ın rivayetiyle ilgili olarak Hâricî olan bir râvinin hadisi, bid'at ehli içerisinde olanların en sahihi olarak kabul edilmiştir.¹⁴³

Zikredilen bu değerlendirmeler çerçevesinde Buhârî'nin bazı münekkitler tarafından Hâricî olmakla tenkit edilen bazı râviler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı, bazen de münekkitlerin bid'at ehli olmak dışındaki değerlendirmelerini naklettiği söylenebilir. Ancak Buhârî'nin Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen râvileri *ed-Duafâu's-sagîr* adlı eserine alması onun bu râviler hakkındaki bir değerlendirmesi olarak da görülebilir. Buhârî değerlendirilen bu râvilerin birinden mütâbaat olarak rivayet etmiş diğerinden ise rivayet etmemiştir. Buna göre Buhârî'nin diğer Ehl-i bid'at mezheplerine nispet edilen râvilere yönelik metodunda olduğu gibi burada da onun bir râviden rivayet etme hususunda râvinin Hâricî olup olmaması tek başına bir etken olarak kabul edilmemiş, güvenilir ve zabt açısından da sağlam olup olmaması etkin rol oynamıştır diyebiliriz.

4. Mu'tezilî Râviler

Ehl-i bid'at içerisinde değerlendirilen bir diğer mezhep Mu'tezile'dir.¹⁴⁴ Mu'tezile adının ilk defa, ne zaman ve kimler için kullanıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bununla birlikte Mu'tezile mezhebinin II/VIII. yüzyılın başlarında, büyük günah işleyen kişi hakkında Hâriciler'le Mürcie'nin ileri sürdüğü görüşlere karşı Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd'in (ö.

¹⁴² Buhârî, *Libâs* 25, 90. Ayrıca bk. Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1137-1138; Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 574; Mizzi, *Tehzîb*, XXII, 323-324; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 610-611; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 113-114; Hassûn, *Menhec*, s. 706.

¹⁴³ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 130; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 55; Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadîs*, s. 400.

¹⁴⁴ Sözlükte "ayrımak, uzaklaştırmak" anlamındaki azl kökünden sıfat olan Mu'tezile kelimesi "uzaklaşan, ayrılıp bir köşeye çekilen" demektir. bk. Râzî, *Muhtâr*, s. 382; İbn Manzûr, *Lisân*, XI, 440; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, s. 599.

144/761) farklı bir teori ortaya koymalarıyla Basra'da ortaya çıktığı ifade edilmiştir.¹⁴⁵

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî sadece Hamza b. Necih Ebû Ammâra'nın Mu'tezilî olduğunu söylemiş¹⁴⁶ ve bu râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmeyip *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet etmiştir. Mezkûr râvinin bazı münekkitler tarafından zayıf olarak tenkit edildiği de görülmektedir.¹⁴⁷ İşte Buhârî'nin hem Ehl-i bid'at hem de hadiste zayıf olmakla tenkit edildiği için Hamza'dan rivayet etmediği söylenebilir.

Buhârî'nin Mu'tezilî râvilere karşı tavrını daha net bir şekilde görmek için kaynaklarda Mu'tezilî olduğu bildirilen râvileri Buhârî'nin nasıl değerlendirdiğinin ortaya konulması gerekmektedir. Bu şekilde hem önceki dönem münekkitleri ile Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri bakımından bir mukayese yapılmış olacak hem de Buhârî'nin Mu'tezilî olmakla tenkit edilen râvilere karşı tavrı daha net olarak görülmüş olacaktır. Bu nedenle ilk önce kaynaklarda Mu'tezilî olduğu beyan edilen meşhur bazı râviler zikredilecek daha sonra ise Buhârî'nin bu râvileri nasıl değerlendirdiği ve söz konusu bu râvilerden rivayet edip etmediği araştırılacaktır:

1. Abbâd b. Kesîr: Buhârî, Mu'tezilî olmakla itham edilen Abbâd hakkında “تروك” (münekkitler hadisini terk ettiler) ifadesini kullanmış¹⁴⁸ ve ondan rivayet etmemiştir.¹⁴⁹

2. Abdullah b. el-Âlâ b. Zebr: Buhârî, Mu'tezilî olduğu söylenen

¹⁴⁵ Mu'tezile hakkında bk. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 104-178; Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fa'ûr, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1993/1414, I, 56-96; İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXI, 391-401; Muhammed Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-islâmiyye*, Matbaatu's-sa'ade, ys., ts., I, 138-180; İrfan Abdülhamîd, *İslam'da İ'tikâdî Mezhebler ve Akaid Esasları*, s. 96-127; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967, s. 50-67.

¹⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 52; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 39.

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 30.

¹⁴⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 43; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 79.

¹⁴⁹ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XIV, s. 145 vd.

Abdullah b. el-Âlâ'nın sika olduğunu nakletmiş¹⁵⁰ ve söz konusu bu râviden rivayet etmiştir.¹⁵¹

3. Abdullah b. Şevzeb: Kaynaklarda sadûk olduğu nakledilen¹⁵² Abdullah hakkında Buhârî, herhangi bir değerlendirmede bulunmamış¹⁵³ ve mezkûr râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmeyip *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet etmiştir.¹⁵⁴

4. Ubeydullah b. el-Hasan el-Anberî (ö. 168/785): Bir başka Mu'tezilî kelamcı ve fakih olan Ubeydullah hakkında da Buhârî herhangi bir değerlendirmede bulunmamış¹⁵⁵ ve ondan rivayet etmemiştir.¹⁵⁶

5. Ebû Osman Amr b. Ubeyd (ö. 144/761): İbnü'l-Mübârek, dâî olması nedeniyle ondan hadis almamıştır.¹⁵⁷ Abdurrahman b. Mehdî de Amr b. Ubeyd'den dâî olması nedeniyle hadis almamıştır.¹⁵⁸ Buhârî, Yahya el-Kattân'ın onu terk ettiğini ve onun yalancılıkla da tenkit edildiğini nakletmiştir.¹⁵⁹ Buhârî'nin de Amr'dan rivayet etmediği¹⁶⁰ nakledilse de buna itiraz edilmiştir. Buhârî *el-Câmi'u's-sahîh*'te Abdullah b. Abdulvehhâb'dan, o da Hammâd'dan, o da ismini vermediği bir adamdan Hasan Basrî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "...İki Müslüman (birbirlerini öldürmek üzere) kılıçlarıyla karşı karşıya geldiklerinde, ikisi de cehenneme gider. 'Ya Resulallah! Kâtîli anladık da maktûlun günahı nedir?' diye sorulunca, 'Çünkü o da

¹⁵⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 162; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 317.

¹⁵¹ Buhârî, Cizye 15; Tefsîr (Arâf Süresi), 3.

¹⁵² İbn Hacer, *Takrîb*, s. 308.

¹⁵³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 117-118.

¹⁵⁴ Mizzî, *Tehzîb*, XV, 95-96.

¹⁵⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 376-377.

¹⁵⁶ Bu râvi Ebû Davud, Nesâî ve İbn Hibbân'a göre sikadır. bk. Hatîb, *Târîh*, X, 306; Mizzî, *Tehzîb*, XIX, 27; Zehebi, *el-Kâşif*, I, 679; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 370.

¹⁵⁷ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 277. Ayrıca bk. Avni İlhan, "Amr b. Ubeyd", *DİA*, İstanbul 1991, III, 93-94.

¹⁵⁸ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 69.

¹⁵⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 352-353; a.mlf., *et-Târîhu's-sagîr*, II, 67; İlhan, "Amr b. Ubeyd", III, 94. Amr hakkındaki tenkitlerin değerlendirmesi için bk. Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Ankara: OTTO, 2012, s. 192-194.

¹⁶⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 62.

kardeşini öldürmeye niyetlenmiştir' buyurdu.¹⁶¹ Mizzî ve İbn Hacer, bu hadisin senedinde Hammâd'ın "an raculin" diye müphem bıraktığı ismi, Amr b. Ubeyd olarak tasrih etmişlerdir. Bu ismin, Hişâm b. Hassân olduğu ileri sürülmüşse de İbn Hacer bunun uzak bir ihtimal olduğunu belirtmiştir.¹⁶² Yine İbn Hacer, Buhârî'nin bu isnadı istişhâd için değil siyakında râvide tezahür eden hatayı açıklamak için tahrir ettiğini ifade etmiştir. Şöyle ki Hammâd bu rivayeti Yûnus b. Ubeyd ve Eyyûb'dan o da Hasan Basri'den rivayet etmiştir. Yani Buhârî burada muttasıl sahih rivayeti kastetmiş, munkatı mübhem rivayeti kastetmemiştir. Buhârî, Amr b. Ubeyd'den tahrir yapıp sonra mübhem bırakmamıştır. Burada Hammâd b. Zeyd onun ismini açıklamak istememiş ve Amr b. Ubeyd'in isnadda Ahnefi zikretmemesi dolayısıyla hâfızasının kötü olmasına dikkat çekmek istemiştir.¹⁶³

Hüseyin Hansu da Buhârî'nin Hammâd tarafından ismi verilmeyen bu râvinin Amr b. Ubeyd olduğunu bildiğini, Buhârî'nin bu şekilde meçhul bir râvinin rivayetini kitabına alamayacağını ve Buhârî'nin onun rivayetini kabul etmiş olmasının, Amr'ın güvenilirliğine önemli bir işaret olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁴ Neticede Buhârî'nin Amr'dan bir rivayet dışında hadis nakletmemesinde hakkındaki dâilîk ve yalancılık ithamı ile diğer tenkitler etkili olmuştur diyebiliriz.

Yukarıdaki değerlendirmeler çerçevesinde kaynaklarda Mu'tezilî olmakla tenkit edilen râviler hakkında Buhârî'nin bazen herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı bazen de söz konusu

¹⁶¹ Buhârî, Fiten 10.

¹⁶² Mizzî, *Tehzib*, XXII, 134-135; İbn Hacer, *Feth*, XIII, 32.

¹⁶³ İbn Hacer, *Tehzib*, VIII, 64-65; a.mlf., *Feth*, XIII, 32; Dahil b. Sâlih el-Lehidân, "Taz'ifu'r-râvi bi'l-iktisâr alâ künyetihî ev ihmâli ismihi ev ibhâmihi dirâseten nazariyyeten tatbikiyyeten", *Mecelletu Câmi'ati'l-Îmâm Muhammed Su'ud el-İslâmiyye*, S. 55, 1427, s. 45. İbn Hacer *Tehzib* adlı eserinde Amr'dan rivayet edenler arasında Buhârî'yi zikretmemiştir. Buhârî'nin Amr'ın adını açıkça zikretmemesinin bu hususta etkili olması muhtemeldir. Bununla birlikte İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* adlı şerhinde isnaddaki mübhem tarafı açıklamaya çalışmıştır.

¹⁶⁴ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, s. 195.

râvileri çeşitli cerh-ta'dil lafızlarıyla değerlendirdiği, buna bağlı olarak onlardan rivayet ettiği ya da etmediği söylenebilir. Buhâri bu râvilerden rivayet etme hususunda diğer Ehl-i bid'at râvilerine uygulamış olduğu metodunu Mu'tezili râvilere karşı da göstermiştir. Yani Buhâri'ye göre Mu'tezili olmak bir râvi hakkında terk edilmeyi gerektirecek tek başına bir etken değildir. Bu konuda güvenilir ve zabt açısından sağlam olmak gibi diğer hususların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

5. Şii Râviler

Ehl-i bid'at içerisinde değerlendirilen mezheplerden biri de Şiâ'dır.¹⁶⁵ Terim olarak Allah Resulü'nün (as) vefatının ardından devlet başkanlığının Hz. Ali'ye ve onun evladından belli kimselere intikal etmesi gerektiğini savunan grupları ifade eder.¹⁶⁶

Zehebî, Şiâ içinde özellikle her yönüyle Râfizi olduğu belli olan bir şahsın rivayetinin hiçbir kıymetinin olmadığını söylemiştir. Zehebî özellikle Râfizilerden doğru sözlü, kendisine güvenilir bir kimseyi bulmanın imkânsız olduğunu, yalanın bunların ruhuna işlediğini, takiyye ve nifağın onlarda huy haline geldiğini ifade etmiştir.¹⁶⁷ Bu nedenle Ehl-i bid'at olan râvilerin rivayetinin kabul edilebilmesi için mezhebinin propagandasını yapmıyor olmasını şart koşanlar, Râfiziler'i bu kaidenin dışında tutmuşlardır. Onların rivayetleri propagandacı olup olmamalarına

¹⁶⁵ Sözlükte, "tabi olmak, desteklemek; şayi olmak, çoğalmak" anlamlarındaki şiyâ' kökünden türeyen Şiâ kelimesi, "tarafdar, yardımcı, destekleyici; bir işi gerçekleştirmek için bir kimse etrafında toplanan grup" manasına gelir. bk. Râzî, *Muhtâr*, s. 316; İbn Manzûr, *Lisân*, VIII, 188; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, s. 503.

¹⁶⁶ bk. Eş'âri, Ebi'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 1990/1411, I, 65-66; Ebû Sehl İsmâil b. Ali b. İshâk b. Ebi Sehl el-Fazl b. Nevbaht el-Bağdâdi en-Nevbahtî-Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, *Kitâbu firaki's-Şiâ*, thk. Abdülmün'im el-Hanefî, Kahire: Dâru'r-reşâd, 1992/1412, s. 16 vd.; İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 646; Süyûtî, *Tedrib*, s. 217; Şehristânî, *el-Milel*, I, s. 169 vd.; Ebû Zehre, *Târih*, s. 35-64; Mustafa Öz, "Şiâ", *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 111; Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 131-155; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 77-79.

¹⁶⁷ Zehebî, *Mizân*, I, 6. Ayrıca bk. İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 55.

bakılmaksızın reddedilir. Çünkü onlar, görüşlerini desteklemek için yalanı mubah sayarlar.¹⁶⁸

İbn Hacer, bid'atın kişiyi ya küfre ya da fıska götürdüğünü ifade etmiştir. Bu hususla ilgili ulûhiyetin Hz. Ali ya da başka birine hulûl ettiğine, kıyametten ya da başka bir günden önce dünyaya döneceğine inanan Râfizilerin aşırı (gulat) olanları bid'atiyle küfre girmiştir. İbn Hacer bu şekilde olan kişilerin *el-Câmi'u's-sahîh*'te asla olmadığını belirtmiştir.¹⁶⁹ Münekkitler, Şiâ mezhebine mensup olanların bu durumlarından dolayı bazen aşırı duyarlı ve şüpheli davranmışlar, bazen aşırı Şii olmayanların bile takiiye yapmalarını ihtimal dâhilinde görmüşlerdir. Mesela Buhârî, takiiyeyi çok kullandıkları için, Şii'lerden hadis alma hususunda çok dikkatli ve çekimser davranmış, fakat diğer bid'at mezheplerinden birine mensup olduğu söylenenlerden hadis alırken bu derece titiz davranmamıştır. Müslim'in (ö. 261/874) kendisinden rivayet ettiği ve İbn Maîn'in (ö. 233/847) sika dediği¹⁷⁰ Ali b. Hâşim b. Berid'i (ö. 181/797) Buhârî'nin zayıf kabul etmesi, onun bu endişesinden kaynaklanmaktadır. Zehebî (ö. 748/1348), Buhârî'nin Ali b. Hâşim'i terk etmesini şöyle açıklamaktadır: "Buhârî'nin, Ali b. Hâşim'in hadislerini terk etmesinin nedeni, onun mezhebinde aşırı olması değildir. Asıl sebep, takiiyeyi kendilerine yöntem olarak kullandıkları için Râfizi'lerden rivayetten aşırı derecede kaçınmasıdır. Hâlbuki Buhârî Cehmiyye, Hâriciyye ve Kaderiyye mezheplerine mensup olduğu söylenen kimselerden rivayette bulunurken aynı endişeyi taşımaz. Onların bazıları bid'atlerine rağmen güvenilirliği hak etmektedirler."¹⁷¹

¹⁶⁸ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 31, 35; Zehebî, *Mizân*, I, 6; Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, s. 135.

¹⁶⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 549. Ayrıca bk. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 31, 35.

¹⁷⁰ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, VI, 207-208.

¹⁷¹ Zehebî, *Mizân*, III, 160; Mus'ab b. Atâullah el-Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî ve menhecuhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Riyad: Fehresetu Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2009/1430, s. 111; Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İSAM. Yayınları, 2012, s. 575; Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, Bursa: Sır Yayıncılık, 2005, s. 135-136.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî tarafından Şîî olduğu ifade edilen râvî sayısı ikidir:

1. Yûnus b. Erkam el-Kindî: Buhârî, mezkûr râvinin Şîî görüşü benimsediğini ifade etmiş ve onun hakkında “مَعْرُوفُ الْحَدِيثِ” lafzını kullanmıştır.¹⁷² Buhârî’nin ondan rivayet etmediği tespit edilmiştir.

2. Abdülmelik b. E’yen:¹⁷³ Buhârî, Süfyân b. Uyeyne’nin İbn Ebî Râşid’e mukârin olarak Abdülmelik’ten naklettiği bir rivayeti tahrir etmiştir.¹⁷⁴ Yine Buhârî’nin Şîilikteki ifratından dolayı Ebû’t-Tufeyl’den (ö. 110/728) bir hadis dışında rivayet nakletmediği tespit edilmiştir.¹⁷⁵

Buhârî, bir râvî hakkında ise doğrudan kendi kanaatini değil de bir başka münekkidin görüşünü kaynak göstererek onun Şîî olduğunu belirtme yolunu tercih etmiştir. Buhârî, “مَنْكَرُ الْحَدِيثِ” olmakla tenkit ettiği Harâm b. Osman es-Sülemî hakkında Zübeyri’den onun Şîî görüşü benimsediğini nakletmiş¹⁷⁶ ve Harâm b. Osman’dan rivayet etmemiştir.¹⁷⁷

Bu değerlendirmelere göre Buhârî, Şîî olmakla tenkit edilen bazı râviler hakkında kendisinin sıkça kullandığı cerh lafızlarını

¹⁷² Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, VIII, 410; İbn Hacer, *Ta’cîl*, II, 391-392.

¹⁷³ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, V, 405; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 76. İbn Uyeyne, Abdülmelik b. E’yen hakkında Râfîzî, Şîî ve Ehl-i re’y şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur. İclî onu tevsik etmiş, Yahya b. Maîn de onun hakkında “ليس بشيء” (bir kıymeti yoktur) ifadesini kullanmıştır. İbn Hacer de İclî’nin onu tevsik ettiğini, Ebû Hâtim’in onun hakkında Şîî ancak “محلّه الصدق” (böylesine sâdık denilebilir) olduğunu ve diğer imamların da ondan rivayet ettiğini belirtmiştir. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 343.

¹⁷⁴ Buhârî, *Tevhid* 23.

¹⁷⁵ İbn Receb, Ebû’l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Şerhu üleli’t-Tirmizî*, thk. Nureddin İtr, Dâru’l-melâh, I, 55; Emin Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi: Cerh ve Ta’dil İlmi*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 1997, s. 123. Hatta eğer râvî sika ise Şîilikte ifrat cerh sebebi sayılmamıştır. bk. Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 384.

¹⁷⁶ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, III, 101; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 63-64; I, 269.

¹⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 196.

kullanmış ve bu râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te ta'lik ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi *el-Câmi'u's-sahîh* dışındaki diğer eserlerinde rivayet etmiştir. Yani Buhârî'nin söz konusu râvileri ve rivayetlerini değerlendirmeye tabi tuttuğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet ettiği râviler hakkında diğer münekkitlerin ta'dil ifadelerinin olduğu görülmekle birlikte rivayet etmediği râviler hakkında çeşitli tenkitlerin olduğu tespit edilmiştir.

Buhârî'nin Şii râvilere karşı tavrını daha net bir şekilde görmek için kaynaklarda Şii olduğu bildirilen râvileri Buhârî'nin nasıl değerlendirdiğinin ortaya konulması gerekmektedir. Bu şekilde hem önceki dönem münekkitleri ile Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri bakımından bir mukayese yapılmış olacak hem de Buhârî'nin Şii olmakla tenkit edilen râvilere karşı tavrı daha net olarak görülmüş olacaktır. Bu nedenle ilk önce kaynaklarda Şii olduğu beyan edilen meşhur bazı râviler zikredilecek daha sonra ise Buhârî'nin bu râvileri nasıl değerlendirdiği ve söz konusu bu râvilerden rivayet edip etmediği araştırılacaktır:

1. Sâlim b. Ebî Hafsa (ö. ?140/757): Süfyân es-Sevrî, Sâlim'in Şii eğilimli bir râvi olduğunu ve onun Ebû Bekir ile Ömer hakkındaki rivayetlerinden sakınılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁷⁸ Buhârî ise Sâlim hakkında Yahya'nın ondan hadis yazılmayacağına dair olan değerlendirmesini nakletmiş¹⁷⁹ ve *el-Câmi'u's-sahîh*'te ondan rivayet etmeyip *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet etmiştir.¹⁸⁰ Sâlim'in rivayetlerde vehmettiği, haberleri maktûb olarak rivayet ettiği belirtilmiş ve Amr b. Ali'nin de onu zayıf olarak değerlendirdiği ifade edilmiştir.¹⁸¹ Buhârî'nin Sâlim'den *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemesinde zikredilen tenkitlerin etkili olduğu söylenebilir.

2. Ca'fer b. Ziyâd el-Ahmer (ö. 167/783): İbn Mehdî, Şii

¹⁷⁸ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 154; Mizzi, *Tehzîb*, X, 136.

¹⁷⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, IV, 111.

¹⁸⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 374.

¹⁸¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 343; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 307.

olduğunu belirtmesine rağmen ondan hadis almıştır.¹⁸² Buhârî ise İbn Uyeyne ve Mâlik b. İsmâil'in ondan rivayet ettiğini ifade etmiş¹⁸³ ancak kendisi hadis nakletmemiştir.¹⁸⁴ Ca'fer'in zayıf râvilerden fazla rivayet ettiği, sika râvilerden hadis naklettiğinde ise teferrüd ettiği nakledilmiştir.¹⁸⁵ Görüldüğü kadarıyla Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahih*'te rivayet etmediği mezkûr râviler zabt açısından da tenkit edilmiştir.

3. Cerîr b. Abdülhamîd ed-Dâbî (ö. 188/803):¹⁸⁶ Cerîr hakkında vehm, tedlis ve Şüilik ithamı gibi tenkitler olmakla birlikte bazı münekkitler tarafından bunlar reddedilmiş ve o sika kabul edilmiştir. Bazı muhaddisler de ondan rivayet etmişlerdir.¹⁸⁷ Buhârî Cerîr'in vefat tarihi hakkında bir değerlendirmede bulunmuş¹⁸⁸ ve Cerîr'den tahric etmiştir.¹⁸⁹

4. Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826):¹⁹⁰ Onun sika olduğu, hakkındaki Şüilik ithamının da doğru olmadığı nakledilmiştir.¹⁹¹ Buhârî Abdurrezzâk'ın, kitabından naklettiği rivayetlerinin sahih olduğunu ifade etmiş¹⁹² ve *el-Câmi'u's-sahih*'te Abdurrezzâk'ın yüz sekiz, tekrarlar çıkınca doksan sekiz rivayetine yer vermiştir.¹⁹³

¹⁸² Hatîb, *Târih*, VII, 150.

¹⁸³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 192.

¹⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 79.

¹⁸⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 214; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 171.

¹⁸⁶ Hakkındaki cerh-ta'dîl değerlendirmeleri için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 506-507; Ali eş-Şer', *Menhec*, s. 57-60.

¹⁸⁷ Zehebî, *Mizân*, II, 119; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 562.

¹⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 214.

¹⁸⁹ Buhârî, *Cenâiz*, 96; Hac 43. Ayrıca bk. Hassûn, *Menhec*, s. 272 vd.; Ali eş-Şer', *Menhec*, s. 60-61.

¹⁹⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 412; Ali Akyüz, "Abdurrezzâk es-San'ânî", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 298-299.

¹⁹¹ bk. İclî, *Ma'rife*, II, 93; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 39; Hassûn, *Menhec*, s. 518-526; Akyüz, "Abdurrezzâk es-San'ânî", I, 298; Musa Çetin, *Abdurrezzâk ve Hadisçiliği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE., Erzurum 2000, s. 69-72.

¹⁹² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 130.

¹⁹³ Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 496; Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1039. Bu rivayetler ve değerlendirmeleri için bk. Hassûn, *Menhec*, s. 527-569. krş. Çetin, *Abdurrezzâk ve Hadisçiliği*, s. 179.

Bu veriler çerçevesinde Buhârî'nin Şii olmakla tenkit edilen bir kısım râviler hakkında hicrî ikinci asır münekkitlerinden bazılarının Ehl-i bid'at olma dışındaki değerlendirmelerinden muttali olup tercih ettiği rivayeti naklettiği ve buna uygun olarak onlardan *el-Câmi'u's-sahîh* ya da diğer eserlerinde çeşitli şekillerde rivayet ettiği söylenebilir. Yani Buhârî'nin ricâlle ilgili verdiği bazı hükümlerde kendisinden önceki münekkitler ile hocaları arasında zikredilen cerh-ta'dîl otoritelerinin değerlendirmelerini dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu münekkitlerden farklı düşündüğü râvi değerlendirmeleri de bulunmaktadır. Yine Buhârî'nin Şii olmakla tenkit edilen bazı râviler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı ancak söz konusu bu râvilerden bazen onun *el-Câmi'u's-sahîh*'te asıl, ta'lik ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerinde rivayet ettiği de belirlenmiştir. Yine Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet ettiği râviler hakkında diğer münekkitlerin ta'dîl ifadelerinin olduğu görülmekle birlikte rivayet etmediği râviler hakkında ise tenkitler bulunmaktadır.

Hadis râvilerinde Şiilik eğilimi konusunda yapılan bir araştırmada Buhârî'nin aşırı Şii eğilimli oldukları tespit edilen râvilerin ikisinden hadis aldığı, Şii eğilimli oldukları tespit edilen otuz üç râvinin ise yedisinden rivayet ettiği tespit edilmiştir. Yine bu tarz ithamlara maruz kalan râvilere en az yer veren müellifin Buhârî olduğu da belirlenmiştir. Aşırı Şii eğilimli râvilerin üçü genel olarak sika, beşi ise sadûk kabul edilmiştir. Ayrıca Şii eğilimler taşımanın mutlak anlamda râvinin rivayetinin terk edilmesi sonucunu doğurmadığı yönünde bir kanaatin olduğu da ifade edilmiştir.¹⁹⁴

Bu konu ile ilgili olarak yaptığımız araştırmalarda Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen râviler hakkında Buhârî'nin bir değerlendirme yaptığı takdirde buna uygun olarak söz konusu

¹⁹⁴ Muhammed Enes Topgöl, *Hadis Râvilerinde Şiilik Eğilimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul 2010, s. 153, 186, 187. Ayrıca bk. Ali eş-Şer', *el-Menhec*, s. 208-209.

râviden rivayet ettiği ya da etmediği tespit edilmiştir.¹⁹⁵ Buhârî'nin herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı râvilerin bazılarında ise rivayet ettiği bir kısmından da rivayet etmediği görülmüştür.¹⁹⁶ Bu râvilerin Buhârî tarafından tercih ya da red sebeplerini tam olarak değerlendirebilmek için diğer münekkitlerin de görüşlerine dayanan detaylı bir araştırmanın yapılmasının gerekliliği baştan itibaren zikredilen örneklerden anlaşılmaktadır.

Münekkitler tarafından çeşitli lafızlarla değerlendirilen râviler hakkında Buhârî'nin hocaları vasıtasıyla ulaştığı ricâl değerlendirmelerini aktardığı görülmektedir. Yine Buhârî dâi olsa bile râviler hakkında güven oluşmuşsa onu kabul yolunu seçmiştir. Bu bağlamda Ahmed Naim, kizb ile müttehem olmadıkları sürece bu şekildeki râvilerin *Sahihayn*'daki rivayetleri bid'atlarını takviye edecek türden olmadığı için sika râvilerin rivayetleri gibi olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁷

Bu konuda zikredilmesi gereken diğer bir husus ise Buhârî'nin hocalarının ve münekkitlerin bazı ricâl değerlendirmeleri arasında bir tercihte bulunarak onlara katılmadığı ve sonuçta farklı bir hüküm verebildiğidir. Buhârî, Ali b. el-Ca'd örneğinde görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel'in onu Şiilik ve Cehmîlik ile suçlamasına itibar etmemiş, ondan rivayet etmiştir. Bişr b. es-Seriyy (ö. 195/810) örneğinde olduğu gibi Buhârî, bu râvi hakkında hocası Humeydî'nin "Onun Cehmî olduğu" şeklindeki değerlendirmesi yerine Yahya b. Maîn'in onunla ilgili olarak rivayet ettiği "Cehmî olmaktan Allah'a sığınırım"¹⁹⁸ şeklindeki değerlendirmeyi tercih ederek ondan rivayet etmiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁵ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 192; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 81; a.mlf., *Takrîb*, s. 140.

¹⁹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 231; Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 239-240; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 583; Zehebî, *Mîzân*, III, 6-10;

¹⁹⁷ Zeynuddin Ahmed bin Ahmed Abdillatif ez-Zebidî, *Sahih'i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, trc. Ahmed Naim, Ankara: DİB. Yayınları, 1987, (*Tecrid Mukaddimesi*), s. 331. Ayrıca bk. Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 115-116.

¹⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 142.

¹⁹⁹ Buhârî, *Fiten* 1. Ebû Hâtîm er-Râzî onun "sika" "sâlih", Humeydî Cehmî

Başka âlimlerin mübtedi' olmakla itham ettiği râvilerle ilgili olarak Buhârî iki râvi hakkında “منكر الحديث”, bir râvi hakkında “فيه نظر” ifadesini kullanmıştır. Ayrıca bu konuda yapılan çalışmalardan bazı sonuçları burada zikretmek istiyoruz: Buhârî'nin bu râviler arasında müdellis olmakla itham ettiği iki kişi, zayıf olmakla itham ettiği bir kişi bulunmaktadır. Buhârî'nin ihticâc ettiği altı, istişhâd ettiği on bir râvi, ta'lik olarak naklettiği beş râvi bulunmaktadır. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te yer alan râvilerin % 11'i Ehl-i bid'at olduğu söylenen mezheplere mensup olmakla itham edilmiştir. Buhârî'nin rivayet ettiği hadislerin yaklaşık % 32'sinde bid'at ehli olmakla itham edilmiş bir râvi yer almaktadır. Buhârî bu râvilerden en fazla “Tefsir” konusunda hadis almıştır. Daha sonra “Megâzi” ve “Tevhid” konularında rivayette bulunmuştur. Mübtedi' olarak nitelenip Buhârî'de yer alan râvilerin çoğunluğunun başka münekkitler tarafından ta'dil edilmiş olduğu da ortaya çıkmıştır. Ayrıca en az mübtedi' râvi Buhârî'de yer almaktadır.²⁰⁰

Sonuç

Buhârî Mürciî, Kaderî, Hâricî, Mu'tezilî ve Şii gibi bid'at ehlinden olan bazı râvileri tespit etmiş olmakla birlikte önceki dönem münekkitlerinin Ehl-i bid'at olarak değerlendirdiği râvilerden de bazen nakletmiştir.

Buhârî, râvinin Ehl-i sünnet akidesine bağlı olmasına önem vermiş ancak muhalif bir gruptan olsa bile eda ve tahammülde tessebbüt ehlinden ise bu durum ondan rivayet etmeye engel olmamıştır. Buhârî genel olarak bid'at ehlinden rivayet

---

olduğunu söylemiştir. İbn Main ise Bişr'i kendisini Cehmî olmakla töhmet eden insanları çağırarak kibleye karşı “Cehmî olmaktan Allah'a sığınırım” derken gördüğünü nakletmiştir. Bâcî, *et-Ta'dil*, I, 410; Ayrıca İbn Sa'd ve Dârekutnî de “sika” olduğunu söylemiştir. İbn Hacer, *Tehzib*, I, 394. Buhârî Bişr'den bir rivayet nakletmiş bunun da şahidi vardır. bk. Hassûn, *Menhec*, s. 245.

²⁰⁰Yusuf Güneş, *Hadis Usulü Açısından Bid'at Ehl-i Râviler ve Rivayetlerinin Değeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul 1999, s. 111; Zehra Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Kayseri 2007, s. 98, 101, 138.

konusunda çekimser olmakla birlikte ona göre Ehl-i bid'at olarak değerlendirilen bir fırkaya mensubiyet râvinin rivayetini terk etmeyi gerektiren ağır bir kusur ya da tek başına yeterli bir cerh sebebi sayılmamıştır.

Genel olarak Buhârî, Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te ta'lik ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerinde tahrîc etmiştir. Bazen asıl olarak rivayet etmişse bile onun mütâbaatı vardır. Buhârî'nin söz konusu râvilerden eserlerinde bu şekilde rivayet etmesinde başta râvi hakkında zikredilen bid'at ehlinden olmakla ilgili itham yanında, râvinin dâî olması, re'y ehline nispet edilmesi ve zabt açısından tenkit edilmesi gibi diğer birçok hususun dikkate alındığı söylenebilir. Yani Buhârî râvileri geniş bir açıdan değerlendirmekte, her râviyi ve rivayetlerini ayrı ayrı ele alıp incelemekte ve tenkit edilen bu râvilerin rivayetlerini seçerek nakletmektedir. Yine Buhârî bazen kendisinden önceki münekkitlerin ve hocalarının ricâl değerlendirmeleri arasında bir tercihte bulunmuş, bazen onlara katılmayıp farklı bir hüküm de vermiştir.

Buhârî'nin bid'at ehlinden rivayeti ile ilgili olarak şunlar söylenebilir: Şayet râvinin bid'ati sabit ise küfre götürücü değildir. Çoğunluk olarak Buhârî'nin râvileri dâî değildir, dâî olsa bile onların bu fiilinden tevbe ettiği ifade edilmiş ya da bu şekildeki râvi güvenilir kabul edilmiştir. Yine diğer *Kütüb-i sitte* musanniflerine göre bid'at ehlinden en az rivayete yer veren musannifin Buhârî olduğu tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhebler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem, Ankara: TDV., 2011.
- Abdülmeccid, Mahmûd Abdülmeccid, *el-İtticâhâtu'l-fikhiyye 'inde Ashâbi'l-hadîs fî'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*, Mektebetu'l-hancî, 1979/1399.
- Aras, M. Özgü, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 484-486.
- Âşıkcutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi: Cerh ve Ta'dîl İlmi*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 1997.
- Aydınlı, Abdullah, "Ehl-i Hadis", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 507-508.
- _____, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2009.
- A'zamî, M. Mustafa, "Buhârî", *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 368-372.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücibî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrece anhu'l Buhârî fî'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Ahmed Libzar, y.y., ts., I-III.
- Bağdâdî, Abdülkâhir, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Osman, Kahire: Mektebetu İbn Sinâ, ts.
- Bağdadî, Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: TDV., 2001.
- Barouni, Ahmad Yousef, *A Critical Study and Edition of the Manuscript of al-Du'afâ (weak narrators) of Muhammad Ibn Ismâil al-Bukhârî*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Medine 2009,
- Bilgin, Mustafa, "Abdülazîz b. Ebû Revvâd", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 189-190.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Ahmed Zehve-Ahmed İnâye, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 2011/1432.

- _____, *Kitābu't-tārīhi'l-kebîr*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.
- _____, *Kitābu't-tārīhi'l-kebîr*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2008/1429, I-IX.
- _____, *et-Târīhu's-sagîr*, thk. Mahmud İbrahim Zayed, Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar'aşî, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406, I-II.
- _____, *et-Târīhu'l-evsat*, thk. Muhammed İbrahim el-Lehidân, Riyad: Dâru's-samiği, 1998/1418, I-II.
- _____, *Kitābu'd-duafâi's-sagîr*, (Nesâi'nin *ed-Duafâ'sı* ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406.
- _____, *Kitābu'l-edebi'l-müfred*, thk. Semîr b. Emin ez-Züheyri, Riyad: Mektebetu'l-me'arif, 1419/1998, I-II.
- Çakın, Kamil, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", *AÜİFD.*, c. XXXII, ss. 183-198.
- Da'ûr, Müyesser Receb Muhammed, *Şuyûhu'l-Buhârî el-mütekellem fihim fi'l-Câmi'i's-sahîh dirâseten nakdiyyeten tahliliyyeten*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, 2010.
- Dayhan, Ahmet Tahir, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE., İzmir 1995.
- Demirci, Ahmed, "Bidatçılık", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Kayseri 1988, ss. 71-85.
- Doğanay, Süleyman, "Bid'atçilikle Tenkit Edilen Buhârî Râvileri", *Bilimname*, XXVIII, 2015/1, ss. 27-54.
- Dümeynî, Müsfir b. Gurmullah, *Kavlu'l-Buhârî seketü anh*, Riyad 1991/1412.
- Ebû Zehre, Muhammed, *Târīhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, Matbaatu's-sa'ade, yy., ts.
- Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İSAM. Yayınları, 2012.

- Eş'ârî, Ebi'l-Hasan Ali b. İsmâil, *Makâlâtü'l-islamiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 1990/1411, I-II.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, *Çaġımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul: Şa-to ilahiyat, ts.
- _____, "Hâriciler", *DİA.*, İstanbul 1997, XVI, 169-175.
- Güneş, Yusuf, *Hadis Usulü Açısından Bid'at Ehl-i Râviler ve Rivayetlerinin Deġeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul 1999.
- Hammâd, Nafiz Hüseyin, "Ruvâtu's-Sahîhayn el-müttehimüne bi'l-vad' dirâseten-tevsikiyyeten", *Mecelletu's-sırât*, yıl 13, S. 22, 1432/2011, ss. 10-55.
- Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Ankara: OTTO, 2012.
- Hasan el-'Aysâvî, İdris Asker, "er-Ruvâtu'l-müttehimûn bi-bid'ati'l-havâric ve merviyâtihim fî Sahîhi'l-Buhârî dirâseten nakdiyyeten", *Meceletu'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, Külliyyetü'l-adâb-Kismu ulûmi'l-Kur'an, ss. 70-89.
- Hassûn, İndunisiyyen Hâlid Muhammed, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî'r-rivayeti ammen rumiye bi'l-bid'ati ve merviyâtihim fî'l-Câmi'i's-sahîh*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke: Ümmü'l-Kura, , 1424/2003.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Baġdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Medine ts.
- Hatiboġlu, Mehmet Saîd, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Yayına haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 15-44.
- Hâyik, Mus'ab b. Atâullah, *el-İmâmu'l-Buhârî ve menhecuhu fî'l-cerh ve't-ta'dîl el-İmâmu'l-Buhârî*, Riyad: Fehresetu Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2009/1430.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-fikr,

1984/1404, I-VII.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târihu Medineti Dımeşk*, thk. Muhibbiddin Ebî Said Ömer el-Umerî, Beyrut: Dâru'l-fıkr, ts., I-LXXX.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1953/1372, I-IX.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Hedyu's-sâri mukaddimetu fethi'l-bâri şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Dımeşk: Dâru'l-feyhâ, 2000/1421.

_____, *Fethu'l-bâri şerhu Sahihi'l-Buhârî*, thk. Abdilazîz b. Abdillâh b. Bâz, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1959/1379, I- XIII.

_____, *Nüzhetü'n-nazar fi tavdîhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahi Ehli'l-eser*, thk. Abdullâh b. Dayfullâh er-Rahîlî, Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-vataniyye, 2001/1422.

_____, *Tağliku't-ta'lik âla Sahihi'l-Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahman, Amman: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985, I-V.

_____, *Tehzîbü't-tehzîb*, thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, ts., I-IV.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1992/1412, I-III.

_____, *Kitâbu's-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, Dâiretu'l-me'arifi'l-Osmâniyye, 1973/1393, I-X.

İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdillâh b. Müslim, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfar, Beyrut: el-Mektebu'l-islamî, 1999/1419.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, Beyrut: el-Mektebetu'l-asriyye, 2013/1434, I-IV.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfrikî,

- Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru-sadr, ts., I-XV.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkı, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Nureddin Itr, Dâru'l-melâh, I-II.
- İbnü's-Salâh, Ebü Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetu İbnü's-Salâh*, thk. Nüreddin Itr, Dimeşk: Dâru'l-fıkr, 2012/1433.
- İbrahim Mustada vd., *el-Mu'cemu'l-vasît*, İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ts.
- İclî, Ebî'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Salih, *Ma'rifetu's-sikat*, thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevî, ts., I-II.
- Kâfî, Ebü Bekr, *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fî tashîhi'l-ehâdisi ve ta'lîliha min hilâli'l-Câmi'i's-sahîh*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000/1421.
- Kahraman, Hüseyin, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcü Râviler*, Bursa: Emin Yayınları, 2011.
- Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler*, Ankara: DİB. Yayınları, ts.
- _____, "Sahîhayn'a Yöneltilen Tenkitlerin Değeri", *Sünnetin Dindeki Yeri*, Ensar Neşriyat, 1995, s. 335-376.
- Karahan, Abdullah, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, Bursa: Sır Yayıncılık, 2005.
- Kelâbâzî, Ebü Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Buhârî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti Ehli's-siқа ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmi'i'hi Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1987/1407, I-II.
- Keskin, Yusuf Ziya, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", *Marife*, Yıl 3, Sayı 2, Güz 2003, ss. 103-120.
- Kılıçer, M. Esad, "Ehl-i Re'y", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 520-524.
- Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara: TDV., 1989.
- Köktaş, Yavuz, "Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin

- Değerlendirilmesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. I, S. 2, 2003, ss. 113-143.
- Kudsi, Abdüsettar Abdülhamid, “Râvinin Adâleti Problemi Açısından Ehl-i Bid’atın Rivayetleri”, *Hadis Araştırmaları*, çev. Salahattin Polat, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, ss. 79-98.
- Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara: Kitâbiyât, 2002.
- _____, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: TDV. Yayınları, 2002.
- Mizzî, Ebü’l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbü’l-kemâl fî esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’ruf, Beyrut: Müessesetu’r-risâle, 1994/1415, I-XXXV.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh’u Müslim*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010/1430.
- Nevbahtî, Ebû Sehl İsmâil b. Alî b. İshâk b. Ebî Sehl el-Fazl b. Nevbaht el-Bağdâdî- Kummî, Sa’d b. Abdillâh, *Kitâbu firaki’s-Şiâ*, thk. Abdülmün’im el-Hanefî, Kahire: Dâru’r-reşâd, 1992/1412
- Özdemir, Zehra, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid’at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Kayseri 2007.
- Özşenel, Mehmet, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2015.
- Öztürk, Mustafa, “Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, c. 12, S. 23, ss. 77-112.
- Polat, Salahattin, “Buhârî’nin Sahîh’ine Yapılan Tenkitler”, *Uluslararası Sempozyum*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1996, ss. 85-87.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir, *Muhtâru’s-sihâh*, Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 2014/1435.

- Sûdânî, Kerîme, *Menhecu'l-Îmâmi'l-Buhârî fi'r-rivayeti ani'l-mübtedi'âti min hilali'l-Cami'i's-sahîh*, Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1425/2004.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. İrfân el-Aşşâ, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1993/1414.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fa'ûr, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1993/1414, I-II.
- Tavâlibe, Muhammed Abdurrahman, "er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-duafâi's-sagîr li'l-Buhârî", *Mecelletu'l-cami'ati'l-islamiyyeti li'd-dirâsâti'l-islamiyye*, c. XXII, S. 2, 2014, ss. 259-299.
- Tehânevî, Zafer Ahmed, *Yeni Usul-i Hadis*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, çev. İbrahim Canan, İzmir: Silm Matbaası, 1982, s. 215.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, haz. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî, Riyad: el-Mektebetu'l-me'arif, ts.
- Topgöl, Muhammed Enes, *Hadis Râvilerinde Şûlik Eğilimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul 2010.
- Turhan, Halil İbrahim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul: İFAV., 2015.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV., 1992.
- _____, "Cerh ve Ta'dîl Yönünden Buhârî Râvileri", *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, 18-20 Haziran 1987, Kayseri 1996, ss. 75-79.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1984/1404, I-IV.
- el-Umerî, Muhammed Ali Kâsım, "Buhârî'nin Cerh ve Ta'dîl

- Hakkındaki Metodu”, çev. Necati Avcı, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, Kayseri 1987, ss. 171-174.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: DİB. Yayınları, 2010.
- Yardım, Ali, “Buhârî ve et-Târîhu'l-kebir'i”, *DEÜİFD.*, Sayı V, İzmir 1989, ss. 181-193.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Buhârî- Akaide Dair Görüşleri”, *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 372-374.
- _____, “Ehl-i Bid'at”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 501-505.
- _____, “Ehl-i Sünnet”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 525-530.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî, Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî, 1965/1385, I-XL.
- Zebîdî, Zeynuddin Ahmed bin Ahmed Abdillatif, *Sahih'i Buhârî Muhtasarı -i Sarih Tercemesi ve Şerhi (Tecrîd Mukaddimesi)*, trc. Ahmed Naim, Ankara: DİB. Yayınları, 1987, I-XII.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkı *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad, Şeyh Adil Ahmed Abdulmecid, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1995/1416, I-VII.
- _____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1983/1403, I-XXV.